

تیوہ حقاک خوندی غ

حیاتِ اقبال	کتاب
جوہر براہوئی	براہوئی بدل
	بہاء
۱۰۰۰	کڑوک
۲۰۰۶ء	شینیک
براہوئی عطاء اللہ سرپرہ	کمپوزر
فون: 03337864844	
اجمیل کمپووزنگ سینٹر کلی محمد شہی سریاب کوئٹہ	
	چھاپ جہہ
اقبال اکادمی پاکستان	چھاپ فوک
۶ منزل، ایوانِ اقبال	
ایجڑن روڈ لاہور	

حیاتِ اقبال

براہوئی بدل

جوہر براہوئی

اقبال اکادمی پاکستان

خُرسی آن ہو رکومیدان سے۔ پیہنو کپوت فضائی چرخ کنگ ٹیء۔ گاہس
داخہ شیف بریک کہ داسا ایسا ڈغارنا بخت سما کے، و گاہس داخہ بڑا زکامک استارس
مریک آسامان تو خلمنگ۔ داکان بھاز بندغاک دو تے ارفسا اودے ہلنگ ناکوشش ٹی
ئے۔ کل گنوک منگ ٹی او گرکس نادوٹی بفك۔ مچو و خنس گدرینگا۔ ناگمان شینک کرے
و کنا جھول ٹی بس تما۔ آسامان آن ڈغار اسکان بلسم جوڑم۔

شیخ نور محمد داتخ عِخنا سما کرے تو تینا اُستے یقین تو پُر چاں۔ کہ خدا اودے
مارس عطا کرو۔ دین اسلام نا خدمت ٹی پنی مردو۔ ہندن مس۔ ۳۲ والقعد ۱۲۹۲ ہجری
کے عیسوی حساب تو ۶ نومبر مریک جمعہ نادے عِدال اسکان آذان نا تو ارس کے شیخ نور محمد نا
درویشی آ رانا گید سے ٹی ہمو نیبی آ بشارت صورت اٹ ظاہر مس۔ چنانا اولیکو تو ار
آفاق ٹی تالان آذان تا سر آن جتا متوا۔ شیخ نور محمد خبر تو آسامان آ بال کرو کائے چاں و
پن محمد اقبال تجا۔

شیخ نور محمد کشمیر نا سپرو بہمن آ تانسل آن اس۔ غازی اور نگ زیب عالمگیر نا
زمانہ ٹی اونا اسہ پیرہ اسلام قبول کرے۔ ہر پشت ٹی اسہ آ خاسہ ہند نو ضرور مس ایکہ
بیرہ اُست تو کسر تجا۔ دا ہم ہماؤست والا تے آن اس۔ بھلاک کشمیرے الار تو
سیا لکوٹ ٹی جہی مسٹر۔ اونا با وہ شیخ محمد رفیق کھڑیکان تاحملہ ٹی ارا تو رے۔ کشمیری شال

پنٹ

ورنا غا عالم

محترم پروفیسر سون براہوئی

ناپنٹ

کہ علم و ادب کہ

صد جہد کیک

جو ہر براہوئی

وکھاس بہا کنگ نا کاریم شروع کرے۔ اندازہ مریک او (شیخ نور محمد) و اونا چنگ کا ایلم شیخ غلام محمد داڑے و دی مسٹر۔ والا رو دھار و خلق خا ہوتی مسٹر۔ پیداں شیخ محمد فیق بازار چوڑیگران ٹی پئے بس۔ کہ داسا بازار اقبال پانگک۔ اسے چکوم کانس ہلک و ہموڑے جہی مس۔ آخر یکودم اسکان ہموڑے اس۔ اونا وفات آن پیدشیخ نور محمد ہمونا پہلوٹی ارا منزی او جا گہ دے ارادکان ہلک۔ تینا اُرائے شابیت کرے۔ اقبال ہند اُرائی و دی مس۔ بڑا نگاہجست والا چکو چکلو کمرہ دے ٹک پارہ غایلہ مرد کاروشنداں، کچا یوان تا چوٹ انگا شیفی ٹی جوڑ مرد کادیوالا تانیام ٹی زندہ تیر کنگ نا عمل انسانی و فطری مریک۔ دا وڈنا اُراتا بنیاد ٹی تعلق آتا شدت کس معلوم مریک۔ کہ او فتے گا ہس مٹکن منگ اپسے۔ مکان وادی جبی آبندغ سنگت مریرہ۔ او رولیرہ و ودھیرہ۔ محبت نا ہر لمحہ اسہ پوسکنو تجربیہ کس مریک۔ ہندن بندغ ٹی مختلف تجربہ و احساساتا چانگداری و او فتے اسہ ایلو تو اور تھنگ ناقوت و دی مریک۔ ہندن زندگانی ناپنا جوڑ مریک۔ ہر اٹی چار پارہ نا کائنات بندغ نا اُست نا پہناد ٹی جہی مرسا کانک۔ جہان خنگ جان خنگ جوڑ مریک۔ اقبال ہندن لو ار سے ٹی بھلن مس۔ کہ اینو پھگہ نا خلق آتا باریہ خل و نکریٹ نا دمب الو۔ بلکہ مش نا اُست بندی آ ترکو کا اسہ صورت ہر اٹی اسہ خدا آباد باطن ہم شامل اس۔ ننا زمانہ نا بے بُن سہولیت آ تے آن پاک دا اُرانا غیر مصنوعی آ ما حول ٹی اقبال خن ملا۔ بڑا نگاہجست و چوٹ خشت آتا فرش نانیام آ باوه نا تو احکم نا وڈ و دی کریکہ ولہ نا گٹ نا بُسٹی ۴ پین زیات کریکہ۔ چراغ نارو شنائی ٹی خوانگ شروع

کرے۔ او کہ گڑا تا تھاری آ لکیک۔ او فتا تھہ ملیک۔ مگر او فتا ضروری آ مام ۶ برقرار تھنگ۔ چراغ نارو شنائی ٹی خوانو کاک بھلو است و حقیقت شناس مریرہ۔

شیخ نور محمد دیندار و بندغس اس۔ مارک دینی تعلیم ۶ کافی چائس۔ سیالکوٹ نا بھاز جبی آ عالمات تو دوستی اس۔ اقبال بسم اللہ نا عمرے سرمس تو اودے مولا نا غلام حسن اسکان دنگا۔ مولا نا ابو عبد اللہ غلام حسن، شوالہ محلہ نا میت ٹی درس تسلکہ۔ شیخ نور محمد نا ہموڑے ہن و بر اس۔ دا کان اقبال نا تعلیم شروع مس۔ دستور نا مطابق قرآن شریف تو ابتداء مس۔ تقریباً سال سے اسکان دا سلسلہ کس کہ اسدے شہر نا پنی آ عالم مولا نا سید میر حسن ہند اڑے بس۔ اسے چنان سے تو لوک خنا۔ صورت آن عظمت و سعادت نا او لیکو تیر دنک نظر بس۔ ہر ۷ فے دن اچنائے۔ معلوم مس تو ہموکان بش مس۔ شیخ نور محمد اسکان بس۔ تو مکاک اسہ ایلو آن خوک و اقف اسٹر۔ مولا نا تا کید کرے سر پنڈہ کرے کہ تینا چنانے مدرسہ اسکان محمد و تھنپو۔ داڑ کہ جدید تعلیم ہم بھاز ضروری ارے۔ او پارے کہ اقبال ۶ او نا تربیت ٹی الینگہ۔ مئندے اسکان شیخ نور محمد چرت ٹی اس۔ ہرام ایلو پارہ غا پانگ زیات مس تو اقبال ۶ میر حسن نا حوالہ کرے۔ او نا مکتب شیخ نور محمد نا اُراغان خوک کوچہ میر حسام الدین ٹی اس۔ داڑے اقبال اردو، فارسی و عربی ادب خوانگ شروع کرے۔ مسہ سال گدرینگار۔ دانیام ٹی سید میر حسن اسکاچ مش اسکول ٹی خوانیگ شروع کرے۔ اقبال ہم ہموڑے داخل مس مگر مٹکنا معمولاً ک تینا جا گہ غا اسٹر۔ اسکول آن بسکہ تو اسٹادا نا خدمت ٹی سر مسکہ۔ میر حسن ہم عظیم اسٹادا تایاد گارس

ہر افتے کہ زندہ نا یہ رہ اسہ مقصود مسکہ۔ خوانگ و خوانینگ۔ ولے دا خوانگ و خوانینگ یلا کتاب خوانی نا پن الو۔ گچنا وختاتے ٹی استاد مرشد اسکہ۔ میر حسن ہم ہندن کریکہ۔ کل اسلامی علم آتے آن آ گاہ اس۔ جدید علم آتے آ ہم تالانو نظرس اس۔ داڑان بیدس ادبیات، معقولات، لسانیات و ریاضی ٹی ہم مہارت تھا کہ۔ شاگرداتے خوانینگ وختا ادبی رنگ ارفیکہ تاکہ علم یہ رہ حافظہ ٹی بند سلیپ بلکہ طرز احساس جوڑ مرے۔ عربی، فارسی، اردو و پنجابی نا ہزار اشعار ک یاد اسٹرہ۔ ایسہ شعر سے ملوئی مسکہ تو اونا ہزار نا الہی شعر بنیکہ۔

مولانا سعیج تینگ نام صروفیات آک اسلُل بھاز اسٹر مگر مطالعہ نا عادت ۴ ہم قضا کتو کہ۔ قرآن نا حافظ اس۔ عاشق ہم اس۔ شاگرداتے ٹی شاہ صاحب نا پنٹ چانگا کہ۔ انسانی تعلق نا بھاز خیالداری اس۔ حدود جہہ مہر کروکا، سادہ قفاعت پسند، سنجیدہ، عاجزی دوست تھوکا و خوش طبع بند غس اس۔ ہڑدے نا ہڈا اس کے صحب ناماز آن پد قبرستان آہنا کہ۔ سیال و سگلتا تا قبراتے آفاتحہ خوانا کہ۔ فارغ مسکہ تو شاگرداتے انتظار ٹی خنا کہ۔ واپسی والا سکر سعیج بینگ و تینگ ٹی ایسٹر مسکہ۔ دا سلسلہ ارا اسکان سرمنگ آن پد ہم جاری مسکہ۔ ہموم اسکان کے اسکول ناخوک بلکہ زونا شستہ کریکہ و اسکول کہ ہنا کہ۔ شاگرد اک او را اسٹرہ۔ چادے اسکول ٹی خوانینگ کیکہ۔ بیگہ تو شاگرداتے تو او را راغب سکہ۔ ولدانن اسکان درس جاری مسکہ۔ اقبال ۶ بھاز دوست تھا کہ۔ خود او ہم استاد کہ فرا اس۔ اقبال نا شخصیت نا مجموعی تشكیل ٹی ہراغنڑا ک

بنیادی وڑٹ گھین نظر بریہ او فتے ٹی بھازی شاہ صاحب ناصحت و تعلیم نا کر شمہ ۶۔
سید میر حسن، سر سیدے بھاز منا کہ۔ علی گڑھ تحریک ۶ مسلمان تے کہ فائدہ والا چائے کہ۔ اونا اثر ٹی اقبال نا اُست ۶ ہم سر سید نا محبت و دی مس او کہ مئے اختلاف آتا با وجود آخري کي دم اسکان قائم اس۔ مسلمان آتا خير خواہی ناجذب اقبال نا اُرنا گڑا اس۔ مگر میر حسن نا رما کشت داجذب ۶ اسہ علمی و عملی ہبس کس تی۔ اقبال چاہنگداری و ذہانت ٹی تینا کچے انگا چناتے آن بھاز مونی اس۔ چنکی آن او ٹی سوچ فکر موجود اس۔ کہ بھلا بند غاۓ تے ٹی ختنگ۔ ولے لو کتاب نا پھو الو۔ کتاب نا عادت تمہ تو بند غیرہ دماغی وجود جوڑ مریک۔ زندگانی و اونا نیام ٹی مُری و دی مریک۔ زندگی نا حقیقت و تجربہ غاک دماغ ٹی تج تقوک سلیرہ۔ باسنا دتر نا بخش جوڑ مفسہ۔ اودے گوازی نا شوق ہم اس۔ چناتے آن بارشوخی ہم اس۔ حاضر جواب تو بھاز اس۔ شیخ نور محمد دا کل ۶ خنا کہ مگر تو تو کہ۔ چائے دہن گڑا تے تو تینا کی و بے تکفی و دی مریک۔ ایکہ بھاز ضروری و فائدہ مندارے۔ مطلب اقبال نا چنکی اسہ فطری شایتی و بے ساختگی تو گدریں گا۔ قدرت اودے صوفی او با وہ و عالم استاد عطا کرے۔ ہر اڑان اونا اُست و عقل آسرات مس۔ تو مکاتا ناشانہ اسٹ مس۔ دا کہ اقبال اسکان سوچ و فرنابے مثال اسٹی نظر بریک۔ اونا پدر ندا ہند اگڑا ائڈے۔ با وہ نا قلبی فیض ہر احیقت آتے مچہ محسوس کرنے استاد نا تعلیم آن تفصیل تو معلوم داری مس۔
شانزدہ سال ناعمر ٹی اقبال میٹرک نا امتحان او لیکو درجہ ٹی پاس کرے۔ تمغہ و

وظیفہ ملا۔ اسکاچ مشن اسکول ٹی انٹرمیڈیٹ نا کلاس آک شروع مسُر۔ ہندا وجہاں اقبال ۽ ایف اے کہ پین تین ہنوئی تھو۔ ہموڑے سلیس۔ دا ہموزمانہ ۽ ہرام اونا شاعری نابا قاعدہ آغاز مسُس۔ اپن تو شعروشا عربی تو اونا مناسبت چنکی ٹی ظاہر اس۔ وخت وخت اتیت شعر موزون کرے و لے دا باروٹ سنجید تو الو۔ نہ کسے بنفیکہ نے محفوظ تھا کہ۔ نوشته کریکہ وہر اکہ بیگیکہ۔ مگر داسا شعر گوئی اوڑکہ بیرہ اُست پسند سلیتو بلکہ روح نا خواست جوڑ مسُس۔ ہموختا پورا بر صغیر ”داع“ نا پن تو ہم تو اس۔ خاص وڑ اردو زبان آ مجہزانہ عبور نا ہر کسے اعتراف اس۔ اقبال ۽ ہند اعبور در کار اس۔ شاگردی کہ درخواست نوشته کرے گدارا کہ قبول کننگا۔ و لے اصلاح نادا سلسلہ ہرے اسکان جاری منگ کتو۔ داغ جگ استاد اس۔ او را نگاہندوستان ٹی اردو شاعری نا خس روپ اُسر اوفتا جوڑنگ ٹی داغ ناقلم کل آن مومن اس۔ مگر دا (اقبال) رنگ اوڑکہ ہم پُسکن اس۔ دا وخت اسکان اقبال نا کلام نا گچنا خصوصیت پاش متوجیس مگر داغ تینا بے مثلا بصیرت نا وجہاں چائس کہ دا جواہر دانہ ۽ تراشنگ مفک۔ دا پانگ تو فارغ کرے کہ اصلاح نا گنجائش نہ منگ نا برابرے۔ مگر اقبال دا مختصر انگاشاگردی آہمیشنہ ناز ٹی اس۔

اقبال نا برام ہم ہموزمانہ ٹی اس۔ ۶۱۸۹۳ء نادے میٹرک ناتیجہ نا خبر مس تو اقبال حنام ڏو تو لوک اس۔ جن سیالکوٹ آن گجرات کہ روانہ منگ ٹی اس۔

۱۸۹۵ء ٹی اقبال ایف اے کرے وزیات خوانگ کہ لا ہور آ بس۔ داڑے

گورنمنٹ کالج ٹی بی اے نا کلاس ٹی داخلہ ہلک۔ وہاںل ٹی جھی مس۔ تینکہ انگریزی، فلسفہ و عربی نا مضمونا تے چھین کرے۔ انگریزی و فلسفہ گورنمنٹ کالج ٹی خوانا کہ و عربی خوانگ کہ او رینٹل کالج نا کلاساتے ٹی شریک مسکہ۔ ہر اڑے مولانا فیض الحسن سہارنپوری کونا مثالی آ استاد موجود اس۔ ہموخت اسکان او رینٹل کالج، گورنمنٹ کالج نا عمارت نا اس سه صحیح سے ٹی قائم اس۔ تو ما کالج آ تایام ٹی مضمون آ تا سلسلہ ٹی اسے ایلو توں تعادن و اواری نا سلسلہ جاری اس۔

۱۸۹۸ء ٹی اقبال بی اے پاس کرے و ایم اے (فلسفہ) ٹی داخلہ ہلک۔
داڑے پروفیسر ڈیبلیو آر نلڈ نا تعلق حاصل مس۔ ایکہ مون مُستی اقبال نا علمی و فکری زندنا اس سه مضبوط غرخ مقرر کرے والا۔

ما رچ ۱۸۹۹ء ٹی ایم اے (فلسفہ) نا امتحان تیس و مچا پنجاب ٹی اوں بس۔ دا نیام ٹی شاعری نا سلسلہ ہم جاری اس۔ مگر مشاعرہ آتے ٹی ہن تو کہ۔ نومبر ۱۸۹۹ء نا اسہ شام آمنہ بے تکلف سنگت آ ک اودے حکیم امین الدین نا اراغا مشاعرہ نا محفل ٹی دری۔ بھلو بھلو تاج خواجه استاد اک شاگردات تو بھلو تعداد سے تو شریک اُسر ہ۔ بنو کتا ہم مچی اس۔ اقبال ہم کہ بالکل پُسکن اس۔ ہمو جہ غان اونا پن ۽ مہنا ڈور ٹی تو ار کننگا۔ غزل خوانگ شروع کرے۔ ہرام دا شعر آ سرمس کہ

موتی سمجھ کے شان کریمی نے چُن لیے
قطرے جو تھے مرے عرق الفعال کے

مرزا ارشد گورگانی بھج کرے۔ بے اختیار مرسا داد تسلیم۔ ہند اکان اقبال نا شاعر نا حیثیت اٹ مشہوری شروع مس۔ مشاعرہ غاتے ٹی خاص و ڈٹ بلنگنگا کہ۔ ہند ازمانہ ٹی انہم حمایت الاسلام تو تعلق ودی مس کہ آخر اسکان قائم سلیم۔ اوناقومی و سماجی جلسہ آتے ٹی تینا کلام بتفکیہ و جلسہ ٹی اسہ کیفیت کس تالان کریکہ۔ اقبال نا مقبولیت انہم نا بھاز انگا کاریم تے آسان کرے۔ کم از کم پنجاب نا مسلمان تے ٹی سماجی کچھ اسکان دینی وحدت نا سوچ ودی منگ شروع کرے۔ ہرائی اقبال نا شاعری بنیادی کردار دا کرے۔

ایم اے پاس کنگ آن پد ۱۸۹۹ء آ اور نیٹل کانج ٹی میکلوڈ عربک ریڈرنا حیثیت اٹ اقبال نا مقرری مس۔ ہمو سال آ رنلڈ ہم عارضی و ڈٹ قائم مقام پرنسپل مقرر مُس۔ اقبال چار سال اسکان اور نیٹل کانج ٹی مس۔ نیام ٹی شش ٹو نا رخصت ہلک۔ گورنمنٹ کانج ٹی انگریزی خوانیفے۔ اعلیٰ تعلیم کہ کینیڈا یا امریکہ غائب نگ خواہا کہ مگر آ رنلڈ نا پانگ آ دا مقصد کہ انگلستان و جمنی ڳچین کرے۔ ۱۹۰۳ء تی آ رنلڈ ہر اتم انگلستان آہنا تو اقبال اونا نمری ۽ بھاز محسوس کرے۔ اُست پاریکہ بال تو انگلستان ۽ سر مرے۔

اور نیٹل کانج ٹی تینا چار سال نا خوانینگ والا وخت ٹی اقبال اشیس نا ”اری پلائی جانس“، وَا کرنا، ”پیٹیکل اکانومی“، نا تلخیص و ترجمہ ۽ کرے۔ شیخ عبدالکریم الجبلی ناظریہ ۽ ”توحید مطلق“، آ انگریزی مقالہ کس نو شتہ کرے۔ و ”علم

الاقتصاد“، نا پنٹ اردو ٹی چنکو کتاب کس جوڑ کرے۔ ۱۹۲۰ء ٹی چھاپ مس۔ اردو ٹی تینا موضوع نارڈٹ او لیکو کتاب آتے آن ارے۔

اور نیٹل کانج ٹی میکلوڈ عربک ریڈرنا حیثیت اٹ ملازمت نا وخت پورا مس تو جون ۱۹۰۳ء ٹی استینٹ پرو فیسرنا حیثیت اٹ اقبال نا گورنمنٹ کانج ٹی مقرری مس۔ مُہٹ او انگریزی خوانفسا کرے پدان فلسفہ خوانینگ آ مقرر مس۔ خوانینگ نا سلسلہ ۱۹۰۵ء نا بائُسی نا چھٹی تے اسکان جاری سلیم۔ ہمود اسکان یورپ آہنگ کہ مُسہ سال نا رخصت ہلک دیکم ستمبر ۱۹۰۵ء آ لا ہور آن روane مس۔

ہند ازمانہ ٹی اقبال نا شاعری ٹی مئنہ د ہنگڑا تا اظہار شروع مس کہ اردو نا شعری روایت ٹی اسے قابل قدر دیکی معلوم منگ ٹی اس۔ مثلاً فطرت نگاری، ایہنہن ہم اقبال نا وخت ٹی فطرت نا منظر آتے آ شاعری نا اسے تحریک کس چلاس۔ مگر ہم شاعر اتار سائی یہ فطرت ناخن خنکا پہلو اسکان اس۔ ہر اتم اقبال نا ابتدائی کلام ٹی جوان درشان اس کہ فطرت بیرہ نگاہ اسکان محدود داف بلکہ اُست و عقل نا ہم موضوع سے۔ داڑان بیدس اونا ہم وخت ناغزل و نظم آتے ٹی سیاسی فلسفہ و او رانگا ہندوستان ٹی رواج خنکا تصوف نا تصوراتا اظہار نا ہنا مس۔ داڑن زیات چناتے کہ نظم نو شتہ کرے و مغربی شاعری نامہ منظوم ترجمہ کرے۔

اقبال دہلی و سبیل آن مرسا ۲۵ دسمبر ۱۹۰۵ء نادے کیمبرج ٹی سر مس آ رنلڈ نا وجہ غان زوت ”ترنٹی کانج ٹی“ داغلہ ملا۔ ہم کہ کانج ٹی ریسرچ اسکالرنا حیثیت تو گچین

کنگا کس۔ ہموجہاں عام طالب علم آتے آن بارہا شل ٹی اڈہنگ ناپابندی التو او (اقبال) ے اپر تکال پلیس ٹی جھی مس۔ بیرسٹری کہ ۶ نومبر نادے ”لنکنر ان“ ٹی داخلہ ہلک۔

سر عبد القادر ہم داڑے اس۔ ہندازمانہ ٹی کیمبرج نا استاداتے ٹی وائٹ ہیڈ، میگ ٹیگرٹ، وارڈ، براؤن و نکلس کونا مثالی و پنی آہستیک ہم اُسرہ۔ میگ ٹیگرٹ و نکلس تو اقبال ناخوک رابطہ اس۔ بلکہ نکلس تو برادر دوستی و بے تکلفی اس۔ البتہ میگ ٹیگرٹ تو تعلق ہمیشہ شاگردی والا سلیس۔ اونا سبب میگ ٹیگرٹ نا علمی بھلنی تو اوارا اوارا اونا عمر ہم اس۔ اوقاب آن جوان بھلن اس۔ ہر اتم کہ نکلس تو سال سن نا خاص فرق الور۔

میگ ٹیگرٹ، ہرثی کالج ٹی کانٹ و ہینگل نا فلسفہ خوانیفیکہ۔ تیزٹ ہم انگستان نا بھلا فلسفی تے ٹی حساب کنگا کہ۔ براؤن و نکلس عربی و فارسی زبان آتا ماہر اُسرہ۔ وخت سے آن پد نکلس اقبال نا فارسی مثنوی ”اسرار خودی“، نا انگریزی ترجمہ ہم کرے۔ ایکہ اقبال یعنی دوست بتو مگر ہمونا وجہاں انگریزی خوانا یورپ نا شعری و فکری حلقة غاتے ٹی اقبال نا پن و کاریم نادیتھ تعارف ضرور مس۔ انگستان آن پدائی بنگ آن پد ہم میگ ٹیگرٹ و نکلس نا اقبال تو خط و کتاب جاری سلیس۔

آر نلڈ لندن یونیورسٹی انگریزی خوانیفیکہ۔ اوڑ تو مانگ کہ اقبال با قاعدگی تو کیمبرج آن لندن آہنا کہ۔ ہر معاملہ ٹی اوڑ ان مشورہ ہنگ آن پد گڑ اس کاریمیں

کریکہ۔ اونا رہماشت تو میونخ یونیورسٹی ٹی پی اچ ڈی کہ رجسٹریشن کرف۔ کیمبرج آن بی اے کنگ آن پد جولائی ۱۹۰۷ء ٹی ہائیڈل برگ آہنا تاکہ جرمیں بولی ہیل کرسا میونخ یونیورسٹی ٹی تینا تحقیقی مقالہ نا باروٹ ہموز بانی امتحان نا تیاری مرے کہ ہموز بان ٹی مروئی اس۔ داڑے چار ٹو گدارا۔ *The Development of Metaphysics in Persia* (ایران ٹی مابعد الطبعیات نا ارتقا) نا عنوان تو تینا تحقیقی مقالہ ٹی مُست داخل کر فیس۔ اسے زبانی امتحان نامرحہ سلوک اس۔ اوڑ ان ہم سرخروئی تو کامیاب مس۔ ۲۷ نومبر ۱۹۰۷ء نا دے میونخ یونیورسٹی ڈاکٹریٹ تیں۔ ۱۹۰۸ء ٹی دامقالہ اویکو وارلندن آن چھاپ مس۔ انتساب آر نلڈ نا پنٹ اس۔

ڈاکٹریٹ ملا تو جرمی آن پدائی لندن کہ بس و بیرسٹری نا فائل امتحانا تا تیاری ٹی شروع کرے۔ مَنَهْ تو آن پد کل امتحانا ک مکمل مُسٹر۔ جولائی ۱۹۰۸ء ٹی نیجے بس۔ کامیاب قرار ٹنگا۔ اوکان پد انگستان ٹی زیات سلیتو۔ وطن کہ واپس مس۔ لندن ٹی اڈہنگ وخت اقبال مختلف سر حالات آ پیچھرا تا اسہ سلسلہ ہم شروع کریں۔ مثلاً اسلامی تصوف، مسلمان تا یورپ نا تہذیب آ اثر، اسلامی جمہوریت، اسلام و بندغی آ عقل وغیرہ، بد قسمتی اٹ اسٹ نا ہم ہچوریکا رڈ ملپک۔ اسے وار آر نلڈ مرغور خصت سے آہنا۔ تو اقبال اونا جا گہ غالندن یونیورسٹی ٹی مَنَهْ تو کہ عربی نا پرو فیسر مس۔

مسی ۱۹۰۸ء ٹی ہر اتم لندن ٹی آل انڈیا مسلم لیگ نا برٹش کمیٹی نا افتتاح مس

تو اسے اجلاس سے ٹی سید امیر علی ۽ کمیٹی نا صدر گچین کننگ واقعہ میں مجلس عاملہ نا باسک مقرر کرنے گا۔

انگلستان ٹی اڈھوکا زمانہ اسے خنس او شاعری ۽ ملیکہ کننگ ناسوچا سک مگر آرلنڈ و تینا خاک انگلستانگت شیخ عبدال قادر نازما کشت آ دا رادہ ۽ الہ ہند ازمانہ اور فارسی ٹی شعر گوئی نا پارہ غاصب جیدگی تو متوجہ مس۔

یورپ ٹی اڈھنگ وختا اقبال نا اراب نیادی خیال بدل منگ شروع مس۔ اقبال طنی قومیت و وحدت الوجود نا پارہ غاشوق تھا کو لے اوپس مری ٹی بدل منگ ٹی اس۔ خاص و ژٹ طنی قومیت ناظریہ نا او دا خلاف مس کے او دے ملت اسلامیہ کے تباہ کرو کا سر پند منگ ٹی اس۔

یورپ ٹی سر منگ تو او دے مغربی تہذیب او اونا روح ٹی شامل مختلف تصوراتے ٹی خوڑت ہنگ نا موقعہ ملا۔ یورپ نارعب ٹی خیر او گا ہس بتونہ یورپ ہنگ آن مُست نہ ہموڑے سر منگ آن پد۔ بلکہ مغرب نا فکری، معاشی، سیاسی و نفسیاتی بڑی آن خن تے ہر سیفینگ آن بغیر اود نیانا بر بیری تو امت مسلمہ نا گدر یگدا کا عروج نا ولد اپنگ کہ اسہ شاہیت او دارہ سے آ سوچنگ شروع کرے۔ داحدا سکان کہ اوڑا مغربی فکر و تہذیب ٹی ڈکوکا بے گشادی پاش مس۔ کیمبرج ٹی اڈھوکا تینا پد بکودے تے ٹی اسے غزل کس پارے ہر اٹی دا کل پیتا ک الہامی سر تو بیان مس۔

سن دیا گوش منتظر کو جاز کی خامشی نے آخر جو عہد صحرا یوں سے باندھا گیا تھا پھر اُستوار ہوگا نکل کے صحرا سے جس نے روما کی سلطنت کو اُلت دیا تھا سن ہے یہ قدسیوں سے میں نے وہ شیر پھر ہوشیار ہوگا دیار مغرب کے رہنے والو، خدا کی بستی دکان نہیں ہے گھرنا جسے تم سمجھ رہے ہو وہ اب زیر کم عیار ہوگا تمہاری تہذیب اپنے خنجر سے آپ ہی خود کشی کرے گی جو شاخ نازک پہ آشیانہ بنے گا ناپایدار ہوگا خدا کے عاشق تو ہیں ہزاروں، بنوں میں پھرتے ہیں مارے مارے میں اس کا بندہ بنوں گا جس کو خدا کے بندوں سے پیار ہوگا میں ظلمت شب میں لے کے نکلوں گا اپنے درمانہ کارواں کو شرر فشاں ہوگی آہ میری، نفس مرا ٹھعلہ بار ہوگا قومیت پرستی نا مسئلہ آ اقبال ۽ چانگنگداری ملاس کہ دا ڈنابچو تحریکیں کس مسلمانا تا ملی تشخص و دینی وجود کہ بھاذ نقصان تروکائے۔ او جوان چاکس کہ اگر قومیت پرستی نا خیال اسلامی ملکاتے ٹی یاد نیانا ایلو ہند اتے آ مصروف عمل مسلمان تے ٹی بس تو ایمان نا اسٹی نا بنیاد ڈھرو۔ و مسلمان، مسلمان نا لخ خلو ۽ ہموزمانہ اسے پین غزل سے نا ارشعہ ٹی ہند اہمیت پاریں۔

نرالا سارے جہاں سے اس کو عرب کے معمار نے بنایا
پنا ہمارے حصار ملت کی اتحاد وطن نہیں ہے
کہاں کا آنا کہاں کا جانا فریب ہے امتیاز عقبی
نمود ہر شے میں ہے ہماری، کہیں ہمارا وطن نہیں ہے
۱۹۰۹ء اسکان سر مرسا اقبال بر صیریٰ ملکی قومیت نابنیاد آہن و مسلم اتحادنا خیال آن
کمل و ڈٹ تینے گشا۔

یورپ ٹی او ہلوکا وخت ٹی اقبال نا اُست و سوچ ٹی ولوكا داتبدیلی پیرہ اسہ
ہور کو خیال سے ناتبدیلی آلو۔ بلکہ اوٹی اسہ قدری شان کس اندر اس۔ ہر ابندغاک ہر
گڑائے بیرہ علمی و کتابی رخ توہنگ نا ہیل اریر۔ او فک اقبال ناروح آن ودی مرد کا
دانقلاب ناحقیقت اسکان سر منگ آن لاچار مریرہ کارہ۔ سوچنگ ناہیت داف کہ
بر صیریٰ جتا مسلم قومیت نا تصور کل آن اول دنادماغ ٹی بس۔ ہروئی دارے کہ دا
تصور نا عملی ڈول دیریس۔ ظاہرے کہ تحریک پاکستان نا اشتلاف انگ پیش منظرے مونا
تحسادا باروٹ ارارائے منگ کپ کہ متحده ہندوستان نا مسلمان تے ٹی تینا بدھٹ بخنا
انگ تشخص نا شعور دا نا حاصل کنگ ناخت بس اللہ تعالیٰ نا توفیق تو بیرہ اقبال ودی
کرے۔ پدان قائد اعظم بس و باقی بلکہ اصل کاریم اونا دو آن ایس مرمس۔

ٹھیک ہموزمانہ فارسی نا پارہ غا اونا طبیعت نا شوق ہم بھاڑ حقیقت عپیدوار
کیک۔ دا تو مونی اوہیت سے کہ فارسی بولی ٹی اردو نا مقابله ٹی تھیل، عقل و جذبہ نا

شایبی اخز زیات ارے۔ واقبال نا شاعری بلکہ اونا شخصیت ٹی دامسہ گڑا مثالی یکجا ٹی
تخارہ۔ لہذا فارسی زبان و ادب آن اونا سگھ نالازمی آخواست اس کہ او اودے ہم تینا
اطہار نا اسہ بھلوڑ ریعہ جوڑ کے۔ مگر دا معاملہ اقبال نا شاعری شخصیت نا اطہار اسکان
حمد و دالو۔ دانا پدر ندا آ مسلمان تے کہ اونا ہموؤست نا بیقراری شامل اس کہ ہر انہیجہ
اول پاکستان نا جوڑ منگ پدان ایران نا انقلاب و افغانستان نا جہاد نا صورت ٹی مونا
بس۔ نن ایزو اعتماد و یقین تو پانگ کینہ کہ علامہ نا فارسی شاعری کم آن کم ایشیاء نا حد
اسکان مسلمان آتا تاریخی و تہذبی شعور دا نا ملی احساس ناطرزے جوڑ منگ ٹی اسہ
بنیادی نشخ نادر جہ تھک۔

محترف دا کہ دا نیام ٹی تعلیم تو اوار اقبال نا شاعری ہم تینا کمال نا درجہ غاتے
ٹے کر سانظر بنت ٹی ے۔
جو لائی ۱۹۰۸ء ٹی وطن کر روانہ مس۔

بہمنی آن مرسا ۲۵ جولائی ۱۹۰۸ نا نن دہلی ۱۴ سر مس۔ دوست و سنتا ک
بخیرٹ کہ بروک اسٹر ۵۔ ایلیودے منہ سنگت آتے تو حضرت نظام الدین اولیاء محبوب
الہی نادر بار آ حاضر مس۔ دے ۶ ہموزے گدارا۔ شام تو غالب ناقبر اہنا و فاتحہ خوانا۔
جو لائی ۱۹۰۸ء نادے پیشیم نا گاڑی ٹی لا ہورے سر مس۔ اٹیشن آ اُست
نا حب تو بخیرٹ مس۔ یاراک اونا اعزاز ٹی اسہ بھلوڑ تقریب سے نا بند و بست کریم۔
اوٹی شریک مس و ہمودے شام تو گاڑی آسیا لکوٹ کر روانہ مس۔ اُست خواہی کرو کا تا

اسے بحوم کس پلیٹ فارم آ خن کسرا اس۔ باوہ، بھلا ایلم و ایلو سنگت سیالاک موجود اسرہ۔ پھل ناہارتے بیروک اسٹیشن آپیشن بس و ارانا پلو آ روانہ مس کہ ہڑائے اونا دوست انگا ہستی لمگودی انتظاری اس۔

اگست ۱۹۰۸ءی اقبال لاہور آ بس۔ ٹوکھپ سے آن پد چیف کورٹ پنجاب ٹی وکالت شروع کرے۔ داکاریم عمنہ دے گدرینگار کے ایم اے او کانج علی گڑھی فلسفہ و گورنمنٹ کانج لاہوری تاریخ ناپروفیسری پیش کرنگا۔ مگر اقبال تینکہ وکالت مناسب چاکس و قوم ادارہ آتے آن بشمنداری خواہ۔ البتہ پدا پنجاب حکومت نا درخواست و بھاز پانگ آ ۱۹۱۰ءی آن گورنمنٹ کانج لاہوری عارضی وڑٹ فلسفہ خوانیفنگ شروع کرے۔ داڑتو اوار وکالت ۽ ہم جاری تھا۔ مرسا مرسا صرف فیات آک زیات مرسا ہنار۔ بھاز ادارہ واججن آتے تعلق داری مس۔

۱۸ امارچ ۱۹۱۰ءی حیدر آباد کن ناسفر کرے۔ ہموڑے اقبال نامٹکنا سنگت مولانا گرامی مُستان موجود اس۔ داسفر ٹی اکبر حیدری و مہاراجا کشن پرشاد تو دوستی ناہنا مس۔ مارچ نایپست و مسہ آ حیدر آباد آن والپس مس۔ اور لگزیب عالمگیر نا مقبرہ نا زیارت کہ کسر ٹی اور نگ آباد ٹی درڑا۔ ارادے ہموڑے اڈھلک۔ ۲۸ مارچ ۱۹۱۰ء نا دے لاہوری سرمس واسہ وارولد اتینا کاریم تے ٹی گٹ مس۔ ۱۹۱۰ءی علی گڑھ نا سفر کرے و سڑ مجی ہال ٹی *The Muslim Community: A Sociological Study* ناعنوان تون خطبہ پیش کرے۔ اوکان پد مولانا ظفر علی ”ملت بیضا پر ایک

عمرانی نظر، ناپٹ اونا اردو بدلت ۽ چھاپ کرے۔ داخل بھہ ہندوستان نا مسلمان تابروکا وخت نا نقطہ نظر تو اہمیت تھک۔ معلمی وکالت اوڑ دہ کنگ مشکل مرسا کرے۔ آخر ۳۱ دسمبر ۱۹۱۰ءی گورنمنٹ کانج آن استعفیٰ تیں۔ پدان ہم اسہ حیثیت اٹ کانج تعلق برقرار تھا۔ بیرہ اسہ گورنمنٹ کانج آخا بلکہ پنجاب و برصغیرنا پین اخس جامعات تو ہم اقبال نا تعلق مُس پنجاب، علی گڑھ، الہ آباد، ناگ پور و دھلی یونیورسٹی تامتحن مس۔ دافتے آن سوابیت العلوم حیدر آباد دکن کہ ہم تاریخ اسلام نا پرچھ غاتے جوڑ کرسا کرے۔ خنس زبانی امتحان ہلنگ کہ علی گڑھ، الہ آباد، ناگ پور وغیرہ کہ ہم ہنوئی تھا۔ متحن نا حیثیت اٹ اسہ و بے بدلت مروکو اصول کس تینا کریس۔ ہڈھڑک انگا سنگت سے کہ ہم سفارش نادر بند اس۔

۲۱ مارچ ۱۹۱۰ءی پنجاب یونیورسٹی نافیلوچین کرنگا۔ مُستی مختلف وختاتے ٹی رینٹل اینڈ آر ٹس فیکٹی، بینٹ وسٹ دیکٹ نامبر ہم مس۔ ۱۹۱۹ءی اور رینٹل فیکٹی ناڈین مقرر کرنگا۔ ۱۹۲۳ءی یونیورسٹی نا تعلیمی کو نسل نارکنیت ملا۔ ہمو سال پروفیسر شپ کمیٹی لی ارفنگا۔ تینا بے حد مصرفیت آتے آن مجبور مرسا تعلیمی کو نسل آن استعفیٰ تیں مگر یونیورسٹی ناوکس چانسلر سرجان میار ڈا استعفیٰ منظور کتو اونا پارہ غا داخہ زور شاغنگا کہ اقبال اونا خاطران استعفیٰ پداۓ ہلک۔ دانیام ٹی پنجاب شیکست بک کمیٹی نا ہم رکن مس۔ میٹرک ناشاگرداتے کہ فارسی نا نصانی کتاب کس ”آئینہ عجم“ جوڑ کرے کہ ۷۱۹۲ءی شائع مس۔ اوڑان مُست پنج، شش، ہفت وہشت میکو جماعت آتے کہ حکیم

احمد شجاع ناواری اٹاردوکرس ناپنٹ نصابی کتاب آتے جوڑ کریں۔

مطلوب پنجاب یونیورسٹی تو اقبال عملاء اسکان متعلق اس پیسمکیو صدی ناولیکو دہ سال لی پنجاب نا مسلمان آبادی لی اسے جمود بروک اس۔ پانگ ناحد اسکان مسلمان تے لی ار اسیاسی لش موجو دا اسرہ۔ مگر تو مفریقاک مسلمان تا حقیقی تہذیبی، سیاسی و معاشری مسئلہ غاتے آن مر اسرہ۔ او فتنے آن است نامہداری سر محمد شفیع نادوئی اس۔ و ایلوس فضل حسین نارندت اس۔ دسمبر ۱۹۰۷ء لی آل انڈیا مسلم لیگ کراچی اسے جلاس کس بڑنگا۔ سر محمد شفیع و سر فضل حسین ہم تینا تینا حمایت کروکاتے تو سر مر۔ طے مس کہ پنجاب لی صوبائی مسلم لیگ قائم کنگا۔ دافیصلہ آرڈ عمل مس۔ میاں شاہ دین صدر جوڑ کننگا و سر محمد شفیع سکریٹری جزبل۔ سر فضل حسین عملی وڑٹ جتا سلیس۔ اقبال دا کل کماشاۃ تو دوستی نا سلسلہ تھا کہ مگر عملی سیاست آن او تینے غیر وابستہ تھا۔

۱۹۱۱ء اسکان متحده ہندوستان نا بھاز انگا مسلمان رہنمای سر سید نافرمان نا مطابق انگریز حکومت تو وفاداری نا دم ہفیرہ۔ و لے ۱۹۱۱ء و ۱۹۱۲ء نا نیام نا وخت لی حالتاک اسے کسر بہنگ لی اسرہ۔ انگریز ہم ہندخواہا کہ مگر ہندوک دامضوبہ نا بدھ مخالف اسر۔ او فتا پارہ غان تشد دنا کسر رو تھنگا تو انگریز حکومت او فتنے تو مون تیس۔ بندگ نا بہنگ منسخ کننگا۔ دا صدمہ مسلمان رہنمایا خن تھ ملا و او فتمُست والا انداز فکرنا غلطی او فتنے آپاش مس۔ او فتنے داسا احساس مس کہ تینا قومی و سیاسی زندنا تحفظ کہ بیڑہ سرکار نا وفاداری آجخ تھی یا انگریزا تا جوڑ کروکا آئینی ذریعہ اختیار لنگ نا کافی و

بے مقصد ارے۔ بقول مولانا شبیلی نا بندگاں بہنگ نا منسونخ منگ مسلمان تا گلک آ ہندو شامات سے نا برابر اس ہر اوفقاً مون نا رخ عہڑ سا الا۔

بندگاں بہنگ نا منسونخ منگ والا اعلان مس تو یکم فروری ۱۹۱۲ء نادے موچی دروازہ لا ہور لی مسلمانک اسے احتجاجی جلسہ اڈ تئر۔ ہر اٹی اقبال ہم شریک مس۔ مقرر اک بھاز جذبائی و جم و جوش تو تقریر کریں۔ اقبال نا وار بس تو تقریر کہ بش مس۔ بنو کا تے محسوس منگ لی اس، مسلمان تا گم مردو کا عظمت نا یمنارا فتنے تو مخاطب ہے۔

”مسلمان تے تینا ترقی کہ تینیث نت و دو خلگنگ بایدے۔ بخالاتے دا سکان انت کہ ملانے او فقا کوشش اٹ ملانے۔ اسلام نا تارت خ عہڑ بُر بُو اونت پا ہک۔ عرب نا علاقہ یورپین استاداک رو دی و بیکار خل نا پن تر سادا پاریس کہ داخل آپچو بنیادس سلنگ کپک۔ ایشیاء و یورپ نا قوامک عرب آن نفرت کریہ۔ مگر عرباک ہراتم ہوش سنہجala رتینا طاقت آن کاریم بکلر تو داخل دنیانا ایوان تمدن نا محرب نا کلیت جوڑ مس۔ و خدا ناقسم روما (روم) کونا جلال تھنکا بادشاہی ہم عرباتا طوفان نامونا سلنگ کتو۔ دا ہموقوم نا حالتے کہ تینا طاقت آسليں۔“

و اتقیریاں مجھی جاری لمحہ آتا و بے کچ جوش تینا قوم نازنده تشخص کہ درکار مقصد تھوکا طاقت لی بدل مس۔ ایکہ دا سکان محمد و دا س۔ مگر مُستی اودے بھلوشا بیتی خنوئی اس۔

دھنچ ارے کہ مسلمان تامنہ حلقة غاتے ہی بیداری ناشائیک و دی مرسا کریر
ولے دا بیداری نا مرکزاں اسے الیو آن بے چکار پتکو چکنو جزیرہ غاتے آن بار بخونک
اُسرہ۔ متفقہ ملی کماشی حاصل الو نتیجتی مسلمان تے ہی متحده ہندی قومیت نارجان
تماس۔ مسلم لیگ و ہندو گانگر لیں نا اجلاس آک اوار منگ ٹی اُسرہ۔ دا سکان اقبال
عملی سیاست آن جتاں۔ مگر مسلم قومیت نادا اصول آپورا سکھ تو سلوک اس ہرا کہ
اوڑا انگستان ٹی اڈہنگ والا زمانہ پاش مس۔

یورپ آن پدائی بنگ آن پدر ۱۹۱۳ء اسکان نا زمانہ اقبال نا بنیادی فکر نا
تشکیل و تکمیل نازمانہ اس۔

۹ نومبر ۱۹۱۳ء نادے اقبال نا لمہ جیجا اللہ تعالیٰ ۽ بکار مس۔ اقبال نا ذاتی
زندگانی ٹی داعم کل آن زیات اس۔ لمہ ناجائی آن او ناحیاتی ناطر ختم مس۔

اکبرالہ آبادی قطعہ تاریخ گدارا کہ گورنا شکی آن و نوشتہ کرفے

مادر مرحومہ ۽ اقبال رفت

سوئے جنت زیں جہان ۽ بے ثبات

گفت اکبر بادل پر درد و غم

”رحلت مخدومہ“ تاریخ وفات

۱۳۳۳ھجری

دا موقعہ غا اقبال ہم عظیم آمر شیعہ عنوشتہ کرے ہر ان اعنوان اس

”والدہ مرحومہ کی یاد میں“

۱۹۱۵ء نا نیام ٹی اسرا خودی شائع مس۔ ہر اتم کہ ”رموز بے خودی“، ۱۹۱۷ء نا
آخری مکمل مس۔ اقبال نا خودی ٹی والا تصویر ہم مشنوی تے ہی بھاڑ وضاحت و شایستہ
تو مونا نابس۔ گڑاں حلقة غاتے ہی مئنہ غلط فہمیک ہم ودی مسرو لے تاریخ اوفتا ازالہ
کرے۔ دا تو ممثنویک مسلمان تا اسہ بھلوکڑدہ سے ناطر احساس عبدال کریر الار۔
پنی آ مستشرق ڈاکٹر نکلسن اسرا خودی نا انگریزی بدلتے کہ ۱۹۲۰ء
لندن آ چھاپ مس۔ دا ترجمہ نا اشاعت آن پدا خس مغربی ادیباں ک مشنوی آ تبصرہ
کریر۔ مشہور آمریکی ادیب و نقاد ہر برٹ ریڈنائزہ نیو اجٹ ٹی چھاپ مس۔ دا اقبال
نا ہمسری امریکی فلسفی، شاعر والٹ ٹمین تو کرسا نوشتہ کرے کہ دا مشنوی ہندوستان نا
مسلمان ورناتا خیالاتے ہی قیامت کس بش کرینے۔ اسہ ہندی مسلمان داحد اسکان
نوشتہ کرینے کہ اقبال نے ہی مسیح امثال ظاہر مسٹنے۔ ایکہ مڑدہ جسماتے ہی تازہ غازندنا
موچ شاغانے۔ اقبال نا باریک بینی و علم، فکر نارنگا تے آن ایمان نا اسٹی ودی کرینے۔
اسہ ہندو علم سے کہ بیرہ مکتب و مدرسہ غاتے اسکان محمد و داں۔ اسہ عالمگیر گلو ناصورت
ترساد نیانا مونا تختانے۔ دا سبب ہے کہ اقبال انسان کامل نا خیال نا سچائی نا چانگداری
نطشے و ٹمین نا مقابلہ ہی زیات سو گوئی تو کرینے۔

یورپ ٹی جنگ عظیم شروع مس۔ او نا اثر ہندوستان ٹی ہم پاش مس۔
انگریزی حکومت نارویہ سخت مرسا ہنا۔ ایکہ جنگ نا ایسرا آن پدھم برقرار سلیں۔

انگریزی حکومت نا خلاف تحریک آک زور ہساہنار۔

۱۳ اپریل ۱۹۱۹ء نادے امرت سر شہرنا جلیانوالہ باغ میں اسے احتجاجی جلسہ کنگ۔ بدنام زمانہ جزل ڈائرینڈ غاتے پلو یڑی میں وہ بے کچھ فائزگ کرنے و صدا بند غاتے کھفے۔ پانگ ناحد اسکان اقبال ہموز مانہ می خانہ نشینی اختیار کریں۔ مگر دادشہ نا تو ادا نا اُستہ هم سرمس۔ و او کھٹو کاتہ کہ داشعرا تے پارے۔

ہر زائر چمن سے یہ کہتی ہے خاک پاک
غافل نہ رہ جہاں میں گردوں کی چال سے
سینچا گیا ہے خون شہیداں سے اس کا تخم
تو آنسوؤں کا بخل نہ کر اس نہال سے
عبد الجید سالک تینا کتاب ذکر اقبال می نوشته کیک۔

”داسا پورا ملک مذہب و ملت نا فرق آن بغیر احتجاج و نفرت نا
مرکز منگ می اس۔ مسلمان تا اس تا آ جلیانوالہ باغ و پنجاب
آ مرد کاظم آ تے آن زیات ٹھپ تر کی نائکست آن لگا س۔
ہر انوجہ آن خطرہ اس کہ آں عثمان ترکا تا آزادی و خود محترمی ع
مش تے تو اوار کنگلو۔ خلافت اسلامیہ نا تخت نا چار پارہ غان
فرنگیک کر گس آن بار بال می اسرہ“۔

ہمو سال ستمبر نا تو مولانا محمد علی جو ہر چار سال ناظر بندی عایس رکرے۔

آل انڈیا مسلم لیگ کا نفرنس ناہمو مشہور آ احتجاجی جلسہ می شریک منگ کے لکھنؤی سر مس۔ ہر اٹی خلافت کا نفرنس جوڑ مس۔ خلافت کا نفرنس نا جوڑ منگ تو مسلمان آک بھلو آ سرو تھا سر۔ مگر بد قسمتی اٹ مسی او کا انگریس تو اتحاد کرے و اونا لیڈ راک گاندھی ع تینا قائد مثار۔ اقبال صوبائی خلافت کمیٹی نا باسک اس ولے حالت آتا تبدیلی اونا خلافت نا کما شا تے تو سخت اختلاف ودی کرے۔ اختلاف نا سبب اراہیت اُسرہ۔ اول دا کہ اقبال دا حق میں الکھ خلافت و فدم کرات کہ انگلستان آ کائے۔ اودادے انگریز اتنا چال سر پند مسکہ۔

ایلو دا کہ او بخالات تو اوار عدم تعاون تحریک چلنگ مسلمان نے کہ نقصان چائے۔ اتنے کہ بچو قابل قبول ہندو مسلم معاہدہ آن بغیر یہ انگریز دشمنی نا اوار انگا بنیاد آ تھدہ تو میت نا نا تھص تصور مسلمان تاجتا انگا می حیثیت ختم کروئے۔ دا اختلافا ک حل متھ تو اقبال صوبائی خلافت کمیٹی آن جتماس۔

اقبال نا بصیرت چاکس کہ خلافت عثمانیہ نا مستقل خدشہ می ہندرا او جہاں مسلمان قوما تا ملی اتحاد نا بینا دا ونا بدل آن پین اصول سے آ تھنگہ۔

۱۱۶ اپریل ۱۹۲۲ء نادے انجمن حمایت اسلام نا سالانہ جلسہ می اقبال تینا مرغنا نظم ”حضر را“ تھے۔ عبد الجید سالک ہموز می موجود اس۔ اونو شتہ کیک۔

”اسے تو دا نظم اقبال نا شاعرانہ تھیل و بد لع اسلوب نا زیب پورا روشنائی تے تو تک تر وک کس واسہ اسے شعر آ ذوق سلیم تھو کاک

و جدی اُسرہ۔ ایلو ہموئی علامہ جنگ عظیم نا سلسلہ فتح قوماتا دھاندی، او فتا شیطانی سیاست، سرمایہ دار اتا فریب مزور نا بیداری، عالم اسلام خاص و ڈٹ آں عثمان ترکاتا یوسی آ اشتنکو خوش بیان تبصرہ کرینے و دا سلسلہ نسلی تو میت ایلو رنگ و دترنا فرق ناخیالاتے آ خوب وار کریے"۔

اقبال نا شاعری آسے نعتیہ فضاتالان ۽ اونا تینا ہم ہند احال اس۔ اونا پورا شخصیت نا چانگداری اگے اسے لقب سے تو منگ کیک تو اوارے۔ عاشق رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم، اسے واقعہ سے آ ساتمک کہ اودے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تو اسے خاص نسبت عنایت مُس۔

جنوری ۱۹۲۰ء نا اسے دے اس اودے خط ملا۔ ہرادے نوشته کروکانا پن و پپے الو۔ نوشته کریم س کہ نبی کریم ﷺ آ ستادر باری نما اسے خاص ہندے۔ ہرانے سماں۔ اگر نم فلاں وظیفہ خوازے تو نئے اونا چانگداری مریک۔ ہمو وظیفہ ہم خطی نوشته اس۔ خط نوشته کروکا تینا پن ۽ ہم نوشته کتو یس۔ تو اقبال اودے کس سے نامخرا چائے دا بشارت آ خفت تو تو۔ مئندے خط تنوک اس۔ پدان دا گا اینگ مس ہنا۔ دا اسکان چار تو گدرینگار کے ٹھیپو واقعہ کس مس۔ ہرادے اقبال تینا اسرار خواجہ باوہ نا خدمتی نوشته کرے گدارا۔

ملخند ونا واقعہ سے کہ کشمیرنا اسے پیرزادہ کس کتو منگ کے بس۔ اونا عمر قریباً سی یا

سی پنج سال مرو۔ شکل آن شرافت نا شانی معلوم مُسڑہ۔ گفتگو ہی ہوشیار، سوچ تنخوا کاو خواندہ غبند غس معلوم مسکہ۔ مگر داڑاں مُست کہ او کتو بیت کے کنے خنا تو بے حد ہو گا۔ ای سر پنڈ مُست کہ شاید مصیبیت سے ٹی آختہ ۽ وکنے آن مدرس خواہیک۔ ہر فیٹ تو پارے کہ چھو مدنا ضرورت اف۔ کنے آ خدا بھلو فضل سے۔ کنا بھلاک اللہ تعالیٰ نا نوکری کریرا و ای او فتا پیش ۽ گئیوہ۔ ہونگ نا سبب خوشی غم اف۔ پورا کیفیت ہر فنگ آپارے ”نوجام ٹی کہ کنا خلق سرینگر آن خوکے۔ ای عالم کشف ٹی نبی کریم ﷺ نا در بارے خناٹ۔ نماز کہ صاف سلوک اس۔ تو حضور سرور کائنات ﷺ ہر فے کہ محمد اقبال ٻئے یا آ خا؟ معلوم مس کہ محفل ٹی ساڑی اف۔ ہموم اسے بزرگ سے اقبال نا ہترنگ کہ گدارنگا۔ پاس سے آن پدا ی خناٹ کہ ورناؤ بند غس ہر اناریش کوٹ کروک اس ورنگ ٹی پیہن اس۔ ہمو بزرگ تو اوار نماز نا صاف ٹی خواجہ سرور کائنات ﷺ نا راستیکو پارہ غالیس۔ پیرزادہ صاحب پائک کہ دا کان مُست نما شکل آن واقف الویسٹ۔ نہ پن ناما اس۔ کشمیر ٹی اسے بزرگ خجم الدین صاحب ارے۔ ہموزے اسکان ہنات دا مچا قصہ ۽ بیان کریٹ تو اونما بھلو تعریف کرے۔ او نما تحریر اتا ذریعہ چائے۔ حالانکہ او نئے گا ہس ختنے۔ ہمودے آن ای ارادہ کریٹ لا ہور ٹی نم توں ملوٹ۔ بیرہ نما ملاقات نا خاطر ان کشمیر آن ای سفر کریٹ و نئے خناٹ تو کنے بے اختیار ہونگ بس۔ دا وجہ غان کہ کنے آن کنا کشف نا تصدیق مس۔ جملہ بدل کبو نما هر اتنے کہ هر انم اشکل ۽ ای کشف نا حال ٹی خناٹ ہموٹی پُڑھ سے نا برابر فرق

اف۔“ دا یتے کہ بنگ تو کنے ہموختا گم نام خط اُستابس کہ ہمونا یتے خط ناول سرٹی کریفٹ۔ کئے سخت پشوونی منگ لی ۽ وروج بھلو دردو بے قراری ناحال لی ۽۔ کہ ای انتئے ہموخط ۽ زیان کریٹ۔ داسا کئے ہموظیفہ یاداف کہ خط لکھوک اس نم مہربانی کبودا مشکلی ناعلاجس پابو۔ انتئے کہ پیرزادہ صاحب پارے کہ نما متعلق ای انت کہ خناٹ او نمباوہ لمہ نادعا تنتیجہ رے۔

کیم جنوری ۱۹۲۳ء نادے اقبال ۽ سرنا لقب ملا۔ او نمکنا سنگت میر غلام بھیک نیرنگ تینا دا فکرنا اظہار کرے کہ داسانم شاید آزادی اظہار آن کاریم ہلنگ کرو فیرے تو اقبال او ناجواب لی نوشته کرے۔

”ای دا عزازنا اطلاع نے تینٹ تسلیم و لے ہرا دنیانا ای ونم اڈ ہلوکاک ارین، دادنیا لی دا وڑنا واقعہ ڳاک احساس آن شیف اریر۔ صد خط و تار بسُر و بنگ لی او و کئے عجیب ٻلیک که بندغاک دا گڑا تے انتئے عزتی چارہ۔ باقی سلیس ہم خلیس کہ ہرانا نئے احساس مسُنے تو سوغندے خدائے ذوالجلال ناہر ان اقبضہ لی کنا جان وعزت ارے و سوغندے ہمومربان لائق احترام وجود (صلی اللہ علیہ وسلم) نا ہرانا وجہ غان کنے خدا غایمان نصیب مس و مسلمان پارفوہ دنیا ناچحو قوت کنے حق پانگ آن تو نگ کپک۔ انشاء اللہ العزیز“

۳۰ مارچ ۱۹۲۳ء نادے انجمن حمایت اسلام نا جلسہ لی اقبال تینا مشہور آن نظم ”طلوع اسلام“ خوانا۔ دا نظم یونانی تے آتر کا تاخ نام موقعہ آنوشته کننگا۔ نظم انت سے مسلمان تاروشن مستقبل نا گلکو سے۔

دلیل صحیح روشن ہے ستاروں کی تنک تابی
افق سے آفتاب اُبھرا گیا دور گراں خوابی
مئی ۱۹۲۳ء لی ”پیام مشرق“ چھاپ مس۔ او نامطلبے تینٹ اقبال دہن
بیان کریئے۔

پیام مشرق نا تصنیف ناسوچ تزوہ کا حکیم حیات گوئئے نامغریبی دیوان ارے۔
او نامطلب بھازیکان ہمو اخلاقی، مذہبی و ملی حقیقت آتے مونا ہتروئی ارے۔ ہر ان
تعلق فرد و قوما تا اُست نا تربیت ارے۔ دا ڈان صدر سال مُست نا جمنی و دے ڻک
(مشرق) نا موجودہ آ حالت لی گڑاں آ خا گڑاں اسٹی ضرور ارے۔ و لے حقیقت
دادے کہ جہان ناقوما تا اُست نا بقراری نا جوان اندازہ ہم بیرہ داوجہان خلنگ کتوں
کہ تینٹ ہمو بے قراری آن متاثر اریر۔ اسہ بھلور و حانی و تہذبی انقلاب نامہہ ارے۔
پور پ ناجنگ عظیم اسہ قیامت کس اس۔ ایکہ متنکنا دنیا ناظم ۽ بھازیکان هر پکو آن فنا
کرے والا و داسا تہذب و معاشرہ نا ہس آن فطرت، حیاتی نا شایبی لی اسہ پوکسنو آدم
سے و او نا ڈہنگ کہ اسہ پوکسنو دنیا سے جوڑ کنگ لی ۽۔ ہر ان جمی آ خا کرنے حکیم آئن
شائن و برگسان نا تصنیف آتے آن ملیک..... دے ڻک (مشرق) و خاص و ڦٹ

اسلامی مشرقی صدی تے آن مرغناٹ ان پدھن پست کرینے۔ مگر مشرق ناقماتے دا محسوس کنگ بایدے کے زندگانی تینا چار پکوئی بچو ۋۇز سے نا انقلاب ودی کنگ كپك۔ ہر اتم مُست آن او نا تھے ناشایتى لى انقلاب مف۔ وچو پۇسکنود نياڭس پېشان آن وجود ٻلگ كپك۔ ہر اتم اسکان کە او نا وجود اول بند غاتاخمیر لى جەھە متنه'۔

اقبال نافارسی مجموعہ آتے لى فلکری رِدِٹ جاویدنامہ وزیبائی (جمالیاتی) نا لحاظاٹ زبور حجم اسہ جتاو شان تخرھ۔ تاھم پیام مشرق ۽ دا انفرادیت حاصل ارے کے او لى فلسفہ نا فلکرو شاعری نازیب تینا انتہائے سر مرسا است مسوٰ۔ دا کتاب لى اقبال نا گچینا فارسی نظم آک شامل اریر۔ مثلاً تاخیر فطرت، نواۓ وقت، حیات جاوید، فصل بہار، افکار انجم، سرود انجم، خدا و بندغ نانیام لى ھیئت وگپ، تھائی، شبنم، جوئے آب، نواۓ مزدور غیرہ، رباعی و غزل اک دافتہ آن بیدس اریر۔

فارسی نا گڑاں مجموعہ بئر تو سگلتا تاخواست مس کە اردو کلام نا مجموعہ ھم بېنگ بایدے۔ مگر داخواست ۽ قبولیت گڑاں ھرے آملا۔ انتئے کە اقبال تینا اردو نظم آتے آن نظر ئانی کنگ خواهَا کە۔ ہر انما کە اودے وخت ملتو کے۔ آخر ۱۹۲۴ءے لى اول اردو مجموعہ باڭ درانا چھاپ کر فنگ ناوار بس۔ اقبال نا فلکری و فنی بڑزی نا چاينگداری کە باڭ درانا جتاو شان سے۔ جملہ ھرادے اونا (دیباچہ) لى سر شیخ عبد القادر نوشته کیک۔

”خدا نا شکرے کە داسا اردو کلام تو شوق تخوا کاتا دامنکنا خواهش پورو مس و اقبال نا اردو نظم آتا مجموعہ چھاپ منگ لى ۽۔ او کە دو صد

نوود پنه غا تالان ۽۔ و مسہ حصہ آبشو کے۔ حصہ اول لى ۱۹۰۵ءے
اسکان ناظم آک اریر۔ ارٹمیکو حصہ ۱۹۰۵ءے آن ۱۹۰۸ءے اسکان نا
مسمیکو حصہ لى ۱۹۰۸ءے آن اینو اسکان نا اردو کلام ارے۔ دعویٰ تو
پانگ مریک اردو لى اینو اسکان ده نوشاعری نا چچو کتاب موجود
اف۔ ھر اٹی خیالاتا دا خدر بھازی مرے و داخه مطلب و حقیقت
آک اسہ جا گہ غا مریر۔ انتئے مف کە اسہ صدی نا چھار ک نا
مطالعہ تجربہ و مشاہدہ ناخلا صد و سیل سفرنا نتیجہ ۽۔
غزالاتے آن بیدس باڭ دراٹی مش لى خاچو کاتے آن سوال، تصویر درد
گورستان شاھی، شکوہ، جواب شکوہ، بزم انجم، شمع و شاعر، حضور رسانتماب، لمحہ گودی نا
یادی، خضر راہ و طلوع اسلام کونا مشہور نظم آک شامل اریر۔ اقبال چناتے کە ھم گڑاں
نظم نوشته کرے۔ ھموکل دا مجموعہ لى بسُر۔

خلافت کا نفرنس مسلمان تا جذبہ غا تے بش کرسا او فتے ھندن تینا گیر لى
ہلکس کە مسلم لیگ نا وجود خن تے آن اندر مس ھنا۔ ۱۹۲۳ءے لى قائد اعظم محمد علی جناح
نادے ون کوشش اٹ زوزنہ مس۔ ایکان پنجاب لى ھم مسلم سیاست بے وڑی ناشکار
اس۔ مسلمان تے لى شہر والا خلقی آنا جنگ بش مس۔ ایکہ یونونیست پارٹی ۽ ودی
کرے۔ ۱۹۲۳ءے ناصوبائی چینی تا وختا اقبال آزور شاغز نگا کە کہ قانون ساز مجلس نا چینی
تے لى نش ھلے۔ مگرا دنکار کرے۔ انتئے کە او نا خوک انگاسنگت بیر سڑ میاں عبدالعزیز

ہموحلقہ آن تینا امیدواری نا اعلان کریں۔ ایکہ اقبال کہ تجویز کرنگا کہ۔ اقبال معمول نا مطابق وکالت فی مصروف اس کہ ۱۹۲۶ء بس۔ ہموسال پنجاب نا قانون ساز مجلس نا دوارہ گھین مردی اس۔ سنتاک ولدا زور شاگار۔ داوار میاں عبدالعزیز پارے کہ او ہم اقبال نا مقابلہ فی بش مردف۔ بلکہ او نا کم کرو۔ داوار اقبال مٹا امیدواری نا باقاعدہ اعلان چھاپ کرنگا۔ گھینک مسر۔ ظاہرے کہ کامیاب پیرہ اقبال ع مردی اس۔ کوسل تی یونیست پارٹی گیشتر اس۔ او ناقوت ع مسلمان تا قومی مفاد کہ استعمال کنگ کہ اقبال یونیست پارٹی شامل مس۔ ہر اتم دا پارٹی نا جوڑ مفرود کا خرابی تے خنا تو اقبال جتمس۔ باقی وخت اسہ تنہا باسک سے نا حیثیت اٹ گدارا۔ ہموسال پنجاب ناصوبائی مسلم لیگ ناسکریٹری جوڑ کرنگا۔ ہر اڑان بر صیرنا مسلم سیاست نا کسر اوڑا ملنگا۔ داسا اقبال عملی سیاست فی تینا گام ع تھا۔

بنجالاتا پارہ غان ٹھڈھی و سنگھٹی کو نا بد نام زمانہ تحریک آتا زور اس۔ ہر انوجہ غان گام گام آ ہندو مسلم فساداک منگ فی اسٹرہ۔ دافتنے تو نگ کہ مسلماناتے فی ہم مختلف تبلیغی مشن جوڑ کرنگا رہ۔ غلام بھیک نیرنگ دہنوا سہ جماعت سے تو کم کہ نو شتہ کرے تو علامہ اقبال تینا خذمتا تے پیش کر سانو شتہ کرے۔

”کنے اسکان تبلیغ اسلام نا کاریم دا وختا کل کاریم تے آن اہم ارے۔ اگر ہندوستان فی مسلمان تا سیاسی مقصد پیرہ آزادی و اقتصادی ترقی ارے و حفاظت اسلام دا مقصد نا بنیاد اف۔ ہم کہ

اینو پھلگہ نا قوم پرست آتا رویہ غان چانگ۔ تو مسلمانک تینا مقصد فی گاہس کامیاب مردف،“۔

خنگ فی دا اراسا ده جملہ اریگ علامہ نا ہند ارشاد فی تحریک پاکستان نا جوہر جہی ۱۹۲۷ء فی زبور عجم چھاپ مس۔ مولانا گرامی تو کتاب نا ہیئت کر سا نو شتہ کرے۔

”کنا کتاب ”زبور عجم“ ختم مس۔ اسہ ارادے فی کاتب اسکان ہنوف پانزدہ دے نا نیام فی چھاپ مرد۔ او نا چہار بخش اری۔ او لکو حصہ فی بندغ نا راز نیاز خدا توں، ارمکیو حصہ فی آدم نا خیالاک آدم نا باروٹ، تو مکاتا طرز غزلاتا موافق ارے۔ یعنی جتا جتا غزل ڈول بخش اری۔ مسٹمکیو بخش فی مشنوی گلشن راز (محمود بشتری) نا سوالاتا جواباک اری۔ او نا پنے ای مشنوی گلشن راز جدید تجویز کریں۔ چار میکو بخش فی اسہ مشنوی سے۔ ہر ان پن ای بندگی نامہ تجویز کریں۔ مشنوی نامضون دادے کہ غلامی (مے گیری) نا اثر فون لطیفہ مثلاً موسیقی و مصوری وغیرہ آانت مردیک“۔

۲ جنوری ۱۹۲۹ء نا دے اقبال دہلی آن جاندی ہند نا دورہ غاروانہ مس۔ ہمیرے الہیات اسلامیہ نا پو سکنا تشکیل نا موضوع آ مدرس، میسور، بنگلور، وحید آباد دکن فی خطبہ تے۔ جنوری نا آخر فی لا ہور فی بس۔ او کان پدم سہ زیات خطبہ آتا اضافہ

نماپنٹ چھاپ مس۔

۱۹۲۹ءی افغانستان تون اقبال نا عملی تعلق نا ابتداء مس۔ ۷۔ اجنوری ۱۹۲۹ءنا

لی بچ سقہ امیر امان اللہ خان افغانستان نا والی ۶ ملک آن پیش کشا کابل آ قبضہ کرے۔ پورا ملک خانہ جنگی لی ہلنگا۔ آ خر جزل نادر خان بچ سقہ نامز اتنگ کہ بش مس، اقبال اودے چائکے۔ علامہ مختلف ذریعہ آتے اٹ او نا کمک کرے۔

جزل نادر خان ۶ ملک تینگ کہ اقبال بر صغير نا مسلمان تاپنٹ اسہ اپیل شائع کرے۔ ہرادے ہر ان تو ہندن محسوس مریک کہ اینون ہم او نا مخاطب ارین۔

”دا وختا اسلام ہزار میل والا سرز میں ولکھ آتا خاسا اسلام نافر زند آتا زند بود خطرہ لی ۶۔ واسد در دمند وغیرتی آہمسا یہ منگ نا حیثیت اٹ ہندوستان نا مسلمان تے آ لازم مریک کہ او فک افغانستان ۶ فنا تہونا آ خر یک یوشامات آن پنگ کہ ہمدر بہادری نا کوشش کنگ کیرہ تو کیر“،

فلسطین لی یہودی تا وڈھو کا تشدد آن پر انگا غلبہ و خاص و ڈٹ مسجد قصی نا اسہ حصہ سے آ او فنا پاک قبضہ نا خلاف مچا ہندوستان نا مسلمان اتا احتجاجی جلسہ غاک منگ لی اسر ۵۔ ۷۔ ستمبر ۱۹۲۹ء نادے اقبال نا باوہ شیخ نور محمد سیا لکوٹ لی دادنیاۓ ال۔ اقبال تینا خطبہ لی پارے۔

”دا ہیت اصل غلط ارے کہ مسلمان تا ضمیر وطن نا محبت آن ہور کے۔ البتہ دا صحیح ۶ کہ حب وطن آن سوا مسلمان آتا اُست لی دین و اسلام نا محبت نا جذبہ ہم اسہ خاسا موجود مریک و دا ہموجذبہ ۶ کہ پریشان و چھپٹ ہلو کا فرد اتے مج کیک و مج کروالو و سدا مج کرسا کرو۔

۱۹۱۳ء لی انگریز مد برآک تینا سیاسی مطلب و مقصد آتے کہ یہودی تے استعمال کریر۔ صیہونی تحریک مونی پیسر و تینا غرض نا پورائی کہ ہزار ذریعہ استعمال کریر۔ او فتے آن اسٹ نانیجہ نامونا ارے۔ یہودی مسجد قصی نا اسہ حصہ نا خوبہ منگ نا دعوی کنگ لی ۶۔ او فک فساد نا خارے لگفیر۔ مسلمانک و او فتا نیاڑی و چنا ک میل و ہیت آن بار تر ٹنگرہ..... داسا بر طانیہ نا حکومت فلسطین نا حال تا تا تحقیق کہ اسہ کمیش گدارنگ منظور کرینے۔ و لے ای اعلان کنگ خوا ہیوہ کہ مسلمان تے ہموز اچھو باوراف“،

نومبر ۱۹۲۹ء نا آ خر کیو ہفتہ لی اقبال علی گڑھ کہ ہنا و مسلم یونیورسٹی لی الہیات اسلامیہ نارڈٹ پین مسہ خطبہ تیس۔
۷۔ اگسٹ ۱۹۳۰ء نادے اقبال نا باوہ شیخ نور محمد سیا لکوٹ لی دادنیاۓ ال۔
لمہ گودی نا وفات نا تاریخ اکبر الہ آبادی کشا سس۔ و لے باوہ نا قطعہ عتاریخ تینیٹ

اقبال پارے و قبرناشکی آنوشتہ کرنے۔

پدر مرشد اقبال ازین عالم رفت
ماہمه راہروان منزل ما ملک ابد
ہاتھ از حضرت حق خواست دو تاریخ رحیل
آمد آواز ”اثر رحمت“ و ”آغوش لحد“
(۱۹۳۲ء) (۱۳۲۹ھ)

۱۹۳۰ء نانیام ٹی ”تشکیل جدید الہیات اسلامیہ“ ناپنٹ جاندی ہندو علی
گڑھ ٹی خوانو کاشش انگریزی خطبہ آتا مجموعہ لاہور آن شائع مس۔ داسا دا کتاب
ھفت خطبہ آ تالان ارے۔ ھفتھیکو خطبہ ”کیا مذہب ممکن ہے“ (انت مذہب ممکن
ارے) انگلستان نا راستا ٹیلین نا خواست آن پدنوشتہ کرنگا سس و ۱۹۳۲ء ٹی انگلستان
ٹی خواننگا سس۔

عارف اک حقیقت بیان کنگ نا ارا طریقہ رماغانو۔

عشقی و عقلی۔ ہر ابند غاٹے کے ایمان بالغیب یعنی دین نا محسوس مرد کا ابدی
حقیقت آتے آن باریقئی مریرہ کارہ اوک عشق ناخواجہ اری۔ ہر کہ محسوس مرد کا و تجربہ
ٹی بروکا کاریم تے ٹی منطق و عقل آن دلیل بلنگ نا ضرورت تمپک۔ ہندو عان
عشق والا تا حالت نا اظہار ٹی دلیل نا بدلان ہیت و حکایت نارنگ زیات مریک۔ ایلو
پارہ عان بند غاٹا سہ بھلوط بچئس زمانہ نا خواستا تاریث زندہ منگ و سوچ کنگ آ مجبور

مریک۔ دابند غاک پاٹ انگاہیتا تے ہم رواج خنکا عملی و سائنسی آنفی یا اثبات نامد
بلکہ سندھ آن بیدس سرپنڈ منگ آن لاچار مریرہ۔ او فتے دین نا مرام نا دائرہ ٹی
ہترنگ کے ضروری یے کے او فتا نفیا تی و ڈنی سانچے ٹی بھلو تبدیلی سے نا بے فائدہ کوشش
نابدلان حقیقتے او فتا سوچ نا سطح غاہ تر سایان کنگاہ۔

دا کاریم ہمو عارف افاتا ارے اکیہ دین نا حقیقت و مطلب تو گڑھ اتا حقیقت و
مطلب نا ثابتیت چانگداری تخریج و اوک عقل والا مریرہ۔ داسا ہر کہ لفظاک تینا
اصل معنی آن مرمر سا کارہ۔ ہندو عان عقل یا بیرہ اسہ ڈنی قوت سرپنڈ منگا نے
کہ بیرہ محسوس مرد کا جہاں نا گڑھ اتا تجزیہ یکنگ اسکان محدودے۔ حالانکہ عقل تینا کامل
مفہوم ٹی حقیقت آ تا تفصیلی چانگداری و او فتا سہ ایلوڑ توں سو گوی نا اکشاف نا اسہ
بھلو سیلہ سے۔ اقبال اسکان دا توم طریقہ غاک کاریم ٹی بروک اری۔ اونا شاعری
عشقی طریقہ نا نمائندگی کیک و خطبہ آ ک عقلی طریقہ نا۔ خطبہ آ تابنیادی موضوع دین
نا حقیقت آتے بند غاٹا فکر و تجربہ نا ہم و خوت نا خاصیت و او رٹا نفیسیت نا بدلن مرد کا
سبب آتے تو او رکنگ ارے۔ اقبال نا خیال ٹی دا ضرورت ع اسلام نا آغاز نا وختا
خیال ٹی تختنگا سس۔

۱۹۳۰ء نا سال پاکستان و اقبال توم آ حوالہ اٹ اسہ تاریخی اہمیت تختوک
اس۔ دسمبر نا پیست و نہمیکو تاریخ آ اللہ آ باد شہر ٹی آل اندھیا مسلم لیگ نا سالانہ اجلاس
مس۔ قائد اعظم او لیکو گول میز کا فنرنس ٹی بخش بلنگ کہ لندن آ ہنا سس۔ اونا حکم نا

مطابق دا اجلاس نا صدارت اقبال ۽ کروئی اس۔ داڑے او ہمو تاریخ ساز خطبے ۽ صدارت تیس که خطبہ الٰہ بادنا پشت مشہور مس۔ ہمو خطبہ ٹی او لیکو وار ہندوستان نا تھہ ٹی اسہ آزاد مسلم ریاست نامضبوط و واضح خاکہ پیش کننگا۔

برطانوی حکومت ارٹمیکو گول میز کا نفرنس که اقبال ۽ ہم بٹنگا۔ لندن ہنگ کہ ۸ ستمبر ۱۹۳۱ء نادے لاہور آن روانہ مس۔ ایلو پھگہ تو دہلی ٹی سرس اسٹیشن نا پلیٹ فارم آہزار اتا ہجوم بخیرٹ که موجود داں۔

۱۰ ستمبر ۱۹۳۱ء نادے بمبئی ۽ سرس۔ ایلو دے ہمو کان بحری جہاز نا ذریعہ انگلستان که روانہ مس و ۷ ستمبر نادے لندن ۽ سرس۔ ایہن تو اقبال ارٹمیکو گول میز کا نفرنس ٹی بشپنگ کہ ہناسس مگر انگلستان ٹی او نا علمی و ادبی مشہوری ایکہ سیاسی مشہوری آن اخس زیات اس۔ او نا مصروفیات آتے ارا بخش ٹی بخشنا۔ کا نفرنس نا شروع منگ تو مئنہ ہندزو نشانی پاش منگ شروع کریر کہ اقبال بدمل مس۔ مئنہ اجلاس اتے ٹی لائقی نا اسے انداز سے تو بشپنگ ہلک۔ مگر ہر تم چچو ثبت نتیجہ آن ما یوس مس تو آخر کار ۱۹ نومبر ۱۹۳۲ء نادے مسلمان تاوفد آن جتمس و دا کا نفرنس آن ظاہر ظہور مرمس۔ داسال لندن ٹی او ڈہلگ بیکار اس۔ مولا نا غلام رسول مهرء تین تو ہلک ۲۲ نومبر نا نن روم ۽ سرس۔ مسہ دے ملاقات و تاریخی جا گہ غاتا سیل ٹی گدارا۔ اقبال اٹلی نا بادشاہ مسویں تو ہم ملاقات کرے۔

۲۹ نومبر نادے اقبال اسکندریہ کہ روانہ مس۔ کیم دسمبر نا صحب تو ہموڑے سر

مس۔ بند رگاہ آ بھاز انگا سنگتا ک بخیرٹ که موجود اسٹر ہ۔ ہمودے پیشیم تو قاہرہ کہ ریل آ سوار مس۔ وشام وختا قاہرہ ۽ سرس۔ مصرا نا ڈہلو کامنہ دے تے ٹی اقبال تاریخی جا گہ غاتا و آثاراتا سیل کرے۔ مئنہ دعوت آتے ٹی بشپنگ ہلک۔ جامعہ از ہرنا دورہ کرے۔ ۵ دسمبر نا شام نا وختا ریل اٹ بیت المقدس کہ رو انہ مس۔

۶ دسمبر نا صحب تو بیت المقدس ۽ سرس۔ ایلو ہستی تے تو اوار منقی عظم سید امین الحسینی ہم بخیرٹ که تشریف ہتروک اس۔ ایلو دے آن موقر عالم اسلامی ناباقا عده اجلاس شروع مس۔ اقبال مندوب نا حیثیت اٹ بٹنگوک اس۔ وادو دے نائب صدر مقرر کننگا۔ ۱۳ دسمبر اسکان اقبال پچا کارروائی ٹی شریک اس۔ داسار خصت مروئی اس۔ ہند اجہ غان ہمو تاریخ آجلاس ٹی الوداعی تقریر کرے۔

۲۸ دسمبر ۱۹۳۲ء نادے صحب تو بمبئی ۽ سرس۔ ہموڑے زیات او ڈہنون۔ ہمو بشپنگ تو ریل نا ذریعہ لاہور کہ روانہ مس۔

فروری ۱۹۳۲ء ٹی جاوید نامہ نا اشاعت مس۔ او دے فارسی نا ڈیوان کامیڈی (زیبا و مزاج) پانگ مرے۔

۲ مارچ نادے لاہور ٹی اقبال نا کماشی ٹی آل انڈیا مسلم لیگ نا اجلاس مس۔ اقبال صدارت نا خطبہ خوانا۔ ہر ٹی او ارٹمیکو گول میز کا نفرنس نا حوال بنتے۔ ہموزمانہ نا اہم سیاسی مسئلہ غاتا اسے خوڑ تو جائزہ کس ہلک و بروکا وخت نا تعمیر نا امکانا تے آ نظر س شاغنا۔ دا خطبہ ہر لحاظ تو بھاز اہم ارے۔ ہرادے نظر انداز کر سا بر صغیر نا مسلم تاریخ نا

جو ہرے سر پنڈ منگ مفک۔

۱۹۳۲ء نا آخري بريطانيہ حکومت نا پارہ غان لندن ٹي مسٹمیکو گول میز کانفرنس نا اہتمام کننگا کس۔ اقبال ۽ داوار ہم بُلگانگا۔ ۷ اکتوبر ۱۹۳۲ء نادے انگلستان آ روانہ مس۔ ۳۳ دسمبر اسکان ہمیڑے اس۔ اقبال ولدا کانفرنس ٹي چھو دلچسپی ہلتا۔ اتنے کہ او ٻش مرد کا بھاز بحث آک وفاق تو متعلق اسرہ۔ ہراڑ تو اقبال چھو کاریم تختو کہ۔ او تھندوستان نا تھہ ٹي صوبہ غاتا ہند نو خود مختاری سے نا قائل اس۔ ہرائی مرکزی حکومت پنی او چھو گڑا موجود معم۔ صوبہ غاتا سدھا تعلق لندن ٹي تو لوکا وزیر ہند تو اس۔

انگلستان آن اقبال فرانس کہ بس۔ پیرس ٹي لوئی ماسینون و ہنری برگسان تو ملاقات مس۔ جنوری ۱۹۳۳ء نا او یکو ہفتہ ٹي ہسپانیہ کہ روائی مس۔ ہمودے اقبال پنی آ مستشرق (مشرق آن اثر ارفو کا) آ سین پالا کیوس نامہمان مس۔ ۲۲ جنوری نادے اقبال میدرڈ یونیورسٹی "اپین واسلام نافلسفہ" نا موضوع آ یک پھر تس۔ ہسپانیہ ٹي اڈ ہلوا کازمانہ ٹي او غرناطہ، اشبيلیہ، طلیطلہ نا سیل کرے۔ مسجد قرطہ ہمیشہ کہ او نا اُست ٹي ہند کرے۔ دامسجد اقبال ناباطن نا کرمب آ سطح ۽ سرمس۔ ہرانا نتیجہ ٹي نہ پیرہ اقبال نا بلکہ اردو نا چین انگانظم "مسجد قرطہ" وجود ٹي بس۔ ہفت صد سال آن دامسجد آذان و نمازان ہورک تھوک اس۔ داخل مرغنا آمدت آن پر اقبال او یکو بندغ اس کہ او داڑے آذان تس و نماز خوانا۔ اللہ آ کبرنا تو اس مسجد ناروح مریک۔ امر و سعادت سے کہ اللہ

تعالیٰ نا سے مے بس۔ پورا ہفت صدی ناچھی ۽ پرغنسا دا مسجد ۽ ولدا زندہ کرے ہنا۔

اے حرم قرطہ! عشق سے تیرا وجود
عشق سر پا دوام جس میں نہیں وقت و بود
رنگ ہو یا خشت و سنگ، چنگ ہو یا حرف و صوت
معجزہ فن کی ہے خون جگر سے نمود
قطرہ ۽ خون جگر سل کو بناتا ہے دل
خون جگر سے صدا سوز و سرور و سرود
تیری فضا دل فروز میرا نوا سینہ سوز
تجھ سے دلوں کا حضور، مجھ سے دلوں کی کشود
عرش معلی سے کم سینہ، آدم نہیں
گرچہ کف خاک کی حد ہے سپہر کبود
پیکر نوری کو ہے سجدہ میسر تو کیا
اس کو میسر نہیں سوزو گداز سجود
کافر ہندی ہوں میں، دیکھ مرا ذوق و شوق
دل میں صلوٰۃ و درود، لب پے صلوٰۃ و درود
شوق مری لے میں ہے، شوق مری نے میں ہے
نغمہ ۽ اللہ ہو، میری رگ و پے میں ہے

۲۵ فروری ۱۹۳۳ء نادے اقبال لاہوری سرمس۔

اکتوبرنا آخري دے تئی اقبال افغانستان آہنا۔ نادر شاه تینا ملک کی تعلیم یعنی دنگ خواہا کے۔ داسسلدہ اسے اصولی خاکہ تیار کنگ کے اقبال، راس مسعود و سید سیلمان ندوی عہشورہ کے بٹنگ۔ نادر شاه تو ملاقاتاک مسٹر مختلف بندغاتا ونجمن آتا پارہ غان بخیری آ مجلس آ کے مسٹر۔ غزنین، قلات، قندھار و منه ایلو جاگہ غاتے آ خنار۔ مغل حاکم ظہیر الدین بابر، حکیم سنائی، سلطان محمود غزنوی و احمد شاہ ابدالی نا مزاراتے آ فاتح خوانار۔ ۲ نومبر نادے قندھار آ واپسی ہلکر۔ ۶ نومبر نان اقبال لاہوری اس۔ افغانستان نادادورہ پانگ ناحدا سکان مختصر اس۔ مگر اقبال ناداڑ غار و اونا بھاتی تے تو اسے بے مٹ تعلق اس۔ کہ اوڑ کہ داسیاست نامہ دے ہم اسہ تخلیقی تجربہ جوڑ مس۔ او کہ اونا فارسی مشنوی ”مسافر“ ناشکل ہلک۔ دامشوی بقول سید سیلمان ندوی خیبر سرحد و کابل و غزنین و قندھار نا عبرت تروکا منظر و مقبرہ غاتے آ شاعر اقبال نا خوینکا ک اری۔ و بابر، سلطان محمود غزنوی، حکیم سنائی و احمد شاہ ابدالی ناخاموش تربت آتا زبان حال تو سوالاک وجواباک اری۔ اونا آغاز نادر شاہ شہید نانا صفت آن ارے۔ والیسری محمد ظاہر شاہ تو امید اتا اظہار آ ارے۔

۲ دسمبر ۱۹۳۳ء نادے پنجاب یونیورسٹی اقبال عڈی لٹ نا اعزازی ڈگری ندر کرے۔

برصغیری مسلم سیاسی جماعت آ ک تتر بت رو جتائی ہلگوک اسٹر۔ تینا تینا

راگ خنگ ٹی اسٹر۔ مسلمان تا قومی مستقبل نا مسئلہ عملی وڑٹ گیرام کنگا سس۔

قادا عظم مایوس منگ آن پلنندن آہنا س۔ داکل خنگ و اسٹ ہشگ کے اسٹ انگا اقبال سلیس۔ لیکن قدرت ع مسلمان تا شری منظور اس۔ اقبال والیو خلوص تجوکا تا زور شاغنگ آ قادا عظم ہندوستان کے پدائی بس۔ ۲۷ مارچ ۱۹۳۳ء نادے مسلم لیگ نا صدر گھپن مس۔ لیگ نا کھنکا کالبوت ٹی ساہ تما۔ و بر صغیرنا مسلمان تا دیک بدل منگ شروع مسٹر۔

جنوری ۱۹۳۵ء ٹی ارٹمیکو اردو مجموعہ بال جریل چھاپ مس۔

۶ مئی ۱۹۳۶ء نادے حضرت قادا عظم اقبال تو منگ کے ”جاوید منزل“ کے تشریف پیس۔ او اقبال ع مسلم لیگ نا مرکزی پاریمانی بورڈ نا ممبر منگ نادعوت ت۔ ہرادے تینا سخت ناجوڑی ناباوجوہ بس تو قبول کرے۔

۱۲ مئی نادے اقبال لووارہ پنجاب مسلم لیگ نا صدر مقرر مس۔

جولائی ۱۹۳۶ء ٹی ”ضرب کلیم“ چھاپ مس۔ دا کتاب شش شش ارے۔ اسلام و مسلمان، تعلیم و تربیت، نیاڑی، ادبیات فون لطفہ، دے ٹک و دے کھینگ نا سیاست و محراب گل افغان نا افکار، اختصار تو پانگہ کے بال جریل اقبال نا شاعری والا فکرنا معراج ع۔ و ضرب کلیم اونا فکری شاعری نا کمال نا انتہائے۔

نومبر ۱۹۳۶ء ٹی فارسی مشنوی ”پس چ پا یکد کرداے اقوام مشرق مع مسافر“

کتابی شکل اٹ چھاپ مس۔

اقبال ناصحت خراب مرسا ہنا۔ علاج ناخس کہ کوشش کننگا مگر ذرہ سے نا فائدہ متوا نو شتہ خواند بند کرنگا سس۔ بس اسٹاخیال اُستا اس کہ وڑنہ وڑ سے اٹ حج کیو۔ وَرَوْضَهِ رَسُولِ ﷺ آ حاضری ایتو بریو۔ سید راس مسعود ناپٹ تینا اسہ خط سے ٹی کہ ۱۵ جنوری ۱۹۳۷ءی نو شتہ فرمائناںک

انشاء اللہ امید..... کہ سال (بردا) حج ہم کروٹ۔ و دربار رسالت ٹی ہم حاضری ایتوہ وہمو کان اسہ تھکس ہتوٹ کہ ہندوستان نامسلمانک یاد کرو۔

دایکی انٹ مروس؟ ارمغان حجاز کہ اقبال ناقصیت ان پدنومبر ۱۹۳۸ءی چھاپ مس۔

اقبال ناصحت خراب مرسا ہنا۔ وڑوڑ نایماری تاپلو یڑاں۔

فائدہ نا امید کم مرسا ہنا۔ ولے اونا باوجود روزانہ نا کاریمک جاری ائرہ۔ ہمیشہ آن بار بیگہ والا مجلس ہندن اڈتنگا کہ۔ اوڑ تو دنیانا موضوع آ تے آ پورا حاضر دماغی توہینا ک مسڑہ۔ خط آ تا جواب ہم نو شتہ کرفگا رہ۔ و تہنائی یا کچاری ٹی شعرنا آمدنا ہم ہموسائی سلسلہ اس۔ کس پریشانی نشان تیس تو اودے فرمایا

نشان مرد مومن با تو گویم

چو مرگ آ ید تبسم بربل اوست

۱۴۰ اپریل نان حالت ٹی تبدیلی چنگ شروع کرے۔ چودھری محمد حسین شہر نا بھلا بھلا ڈاکٹر اتے مج کرے۔ تفصیلی معائنة آن پدکل ناہندرائے اس کنن خیر تو

گدرینگہ تو صحاب تو پو سکنا علاج شروع کننگا۔ مچو پاس کس خاچنگ مردے کہ کوپہ
غاتے ٹی سخت درد بش مس۔ و ٹخ ہنا۔ ٹخ ہترو کا دوائی تنگ نا کوشش کننگا مگر انکار
کرے کہ ای بے ہوشی نا حال ٹی کہنگ خواہ پرہ۔ مچہن سلوک اس کہ حالت غیر
مس۔ صحاب ناذاں تا بنگ تو خبر گیری کہ تو لوکا سکنا ک خیال کریر کہ فکرنا نن گدرینگا
ہنا۔ کل خوک نا مسجد ٹی نماز کہ ہنار۔ بیرہ اسہ مٹکنا جان ثار و خدمت گزار علی بخش
حال ہنگ کہ سلیس۔ نا گمان اُستے مٹھی ہلک پارے کہ داڑے بھلو درد سے۔ دا
اسکان علی بخش اودے ٹھب ٹی ہلوک سوچنگ ٹی اس کہ انت کے؟ اقبال اللہ پارے
اونا کا ٹم اسہ پارغاہ لڑو نج مس۔ ٹھیک پنج بجھ چانزدہ منٹ صحاب ناذاں تاسیجا ٹی او
شخص موت نا پول ٹی پار کرے ہنا۔ ایکہ خوف خدا نا مجسمہ و عشق رسول نانمونہ اس۔

إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ۔

اقبال ناقصیت نا خبر زو آن زو مچا شہر ٹی چھٹ ہلک۔ اخباراک ضمیمہ کشار۔
دفتر اک، عدالتاک، بازار و مسلمان تا کل ادارہ غاک بند مسڑ۔ شہر ٹی زندگانی نا
کار و بار سلیس۔ لگا کہ لا ہور نا مچا مخلوق ”جاوید منزل“ کہ مون کرینے۔ تینا محسن و
مهر بان نا آ خر کیو دیدن کہ بیگہ اسکان خو یک شولوکا تا قطار سلوک اس۔

بیگہ نا پنج بجھ و ختم کلمہ شہادت نا تو ارتوجنازہ بش مس۔ پنجاہ شصت ہزار کوپہ
تروکاتے ٹی دیس اس کہ ال۔ غمگین آتا دا بھلا لشکر ٹی دیندار، دنیادار، امیر غریب،
عالم بے خواندہ۔ پیرو نا، کل شامل ائرہ۔ و اسہ مسلمان آ خا بلکہ ہرمہ بہ و ملت نا

بندغ موجود اس۔ نن ناہشت بج وختا بادشاہی مسجد نا ایوان ٹی نماز جنازہ ادا کننگا۔
پاؤ کم ده بجہ وختا زمانہ نا داخیرے دھرتی نا حوالہ کننگا۔

قبرنا اسہ پارغان اور شاہی مسجد و ایلو پارغان چھو فاصلہ سے آشایی قلعہ۔
اسہ دینی رعب ناعلامت و ایلو دنیاوی عظمت ناشانی۔ خدا ناشان ۽ کہ اقبال ہر اتم
اسکان زندہ اس تو مکاتے او فقارتہ آ تامطابق او رخسا زندگ و کھسک تو دفن ہند ہندنو
خناہر ادے ہر سادین و دنیانا مثالی حساب تھن تامونا بریک۔

کتابیات

آزاد جگن ناتھ

محمد اقبال ایک ادبی سوانح حیات، نئی دلی ماؤرن پیشنس ہاؤس ۱۹۸۳ء

احمد دین

اقبال: مرتبہ مشفق خواجہ، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان، ۱۹۷۹ء

آخر، قاضی احمد میاں

اقبالیات کا تقدیدی جائزہ کراچی اقبال اکادمی ۱۹۶۵ء

فضل محمد رفیق (مرتب)

گفتار اقبال، لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، ۱۹۷۷ء

اقبال، سر محمد

اقبال نامہ (جلد اول) مرتبہ شیخ عطاء اللہ۔ لاہور: شیخ محمد اشرف، ۱۹۳۲ء

اقبال، سر محمد

اقبال نامہ (جلد دوم) مرتبہ شیخ عطاء اللہ۔ لاہور، شیخ محمد اشرف، ۱۹۵۱ء

اقبال، سر محمد

باقیات اقبال: مرتبہ شیخ عطاء اللہ۔ لاہور: شیخ محمد اشرف، ۱۹۶۶ء

اقبال، سر محمد

علم الاقتصاد: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۷۷۱۹ء

اقبال، سر محمد

کلیات اقبال، فارسی، لاہور اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۹۰ء

اکبر آبادی، میکش

نقراقبال۔ لاہور، آئینہ ادب، ۰۷۱۹ء

جاوید اقبال: زندروں۔ لاہور، شیخ غلام علی، ۱۹۹۸ء

ڈرائی، سعید اختر

”اقبال یورپ میں“ لاہور اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۵ء

ڈار، بشیر احمد (مرتب)

انوار اقبال۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۷۷۱۹ء

زور، سید مجھی الدین قادری (مرتب)

اقبال بنام شاد۔ لاہور: بزم اقبال، ۱۹۸۲ء

سید وحید الدین، فقیر

روزگار فقیر (جلد اول)۔ کراچی لائنس آرٹ پریس، ۱۹۶۶ء

سید وحید الدین، فقیر

روزگار فقیر (جلد دوم)۔ کراچی لائنس آرٹ پریس، ۱۹۶۶ء

صدیقی، افتخار احمد

عروج اقبال۔ لاہور: بزم اقبال، ۷۷۱۹ء

صلاح الدین احمد، مولانا

تصورات اقبال۔ مرتبہ معزز الدین احمد، علی گڑھ ایجو یشنل بک ہاؤس

۱۹۷۴ء

صوفی، خالد نظیر

اقبال درون خانہ، لاہور: بزم اقبال ۱۹۷۱ء

عبدالحکیم خلیفہ

کفر اقبال۔ لاہور: بزم اقبال ۱۹۸۸ء

عزیز احمد

اقبال: بنی تشكیل۔ لاہور: گلوب پبلیشورز ۱۹۶۸ء

فاروقی، محمد جزہ

حیات اقبال کے چند مخفی گوشے، لاہور ادارہ تحقیقات پاکستان، ۱۹۸۸ء

فروغ احمد

تفہیم اقبال۔ کراچی: اردو اکیڈمی سندرھ ۱۹۸۵ء

گیان چند، ڈاکٹر

ابتدائی کلام اقبال بہ مہ و سال۔ حیدر آباد کن: اردو یونیورسٹی سینٹر ۱۹۸۸ء

محمد علی، شیخ

نظریات و افکارِ اقبال۔ اسلام آباد، نیشنل بک فاؤنڈیشن ۱۹۸۳ء

معین، سید عبدالواحد (مرتب)

مقالات اقبال۔ لاہور شیخ محمد اشرف، ۱۹۸۲ء

منور، محمد

ایقان اقبال: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۸ء

منور، محمد

برہان اقبال: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۲ء

منور، محمد

میزان اقبال: لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۲ء

مهر، غلام رسول، صادق علی دلاوری (مرتبین)

سرور درفتہ لاہور، کتاب منزل، ۱۹۵۹ء

ندوی، ابو الحسن علی

نقوشِ اقبال: مترجم: شمس تبریز خان۔ کراچی: مجلس نشریات اسلام آباد

۱۹۷۳ء

ندوی، عبدالسلام

اقبال کامل: راوی پنڈی: کامران پبلی کیشنز ۱۹۸۸ء

نذرینیازی، سید

اقبال کے حضور۔ کراچی: اقبال اکادمی پاکستان ۱۹۷۶ء

نذرینیازی، سید

دانائے راز۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۸ء

ہاشمی، ڈاکٹر رفع الدین

تصانیف اقبال کا تحقیقی و توضیحی مطالعہ۔ لاہور: اقبال اکادمی پاکستان،

۱۹۸۳ء

یوسف حسین خان، ڈاکٹر

روح اقبال۔ لاہور آئینہ ادب، ۱۹۶۵ء

1. *Dar. BA (comp)*
Letters of Iqbal, Lahore: Iqbal Academy Pakistan 1978
2. *Dar. B.A (comp)*
Letters and Writings of Iqbal. Lahore: Iqbal Academy Pakistan 1981.
3. *Dar. B.A*
Study of Iqbal's Philosophy, Lahore: Sh: Ghulam Ali 1971
4. *Hafeez Malik (comp)*
Iqbal Poet Philosopher of Pakistan New Yark: Columbia. Bzam-e-Iqbal 1971.
5. *Iqbal, Sir Mohammad*
Development of Metapysics in Persia Lahore: Bazm-e-Iqbal 1964.
6. *Iqbal, Sir Mohammad*
The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahore: Iqbal Acadmey Pakistan 1989.
7. *Masud Ul Hassan*
Life of Iqbal, Lahore Ferozsons Ltd: 1978
8. *Munawwar, Mirza Muhammad*
9. *Shahin Rahim Bukhsh (comp)*
Mementos of Iqbal, Lahore: Al Pakistan Education Congress 1975.
11. *Sharif Al Mujahid*
The Poet of the East: the Story of Muhammad Iqbal Karachi, Oxford University Press 1961.

ضمیمه عاک

بروکا صفحہ غاتے ہی علامہ اقبال نازندگانی نامہ اہم واقعہ آتابیان تو اونا مجا
تصنیف آتابہ سرتتنگ۔ علامہ اقبال ناباروٹ عام مطالعہ و تھادابنیادی معلومات
مفید و مددگار ثابت مرد۔ (مؤلف)

ضمیمه: ا

حیات نامہ اقبال

۷۸۷ء: نومبر: اقبال ناوی منگ، سیالکوٹ

۱۸۹۱ء

سکاچ مشن ہائی سکول سیالکوٹ آن مڈل امتحان پاس کرے
با قاعدہ شعر گوئی نا آغاز مس۔

۱۸۹۲ء

سکاچ مشن ہائی سکول آن میٹرک نامتحان اولیکو درجہ ہی پاس کرے۔
۳۲ مئی: کریم بی بی (م: ۲۰ نومبر ۱۹۳۶ء) تو برام مس۔

۱۸۹۵ء

سکاچ مشن کالج سیالکوٹ آن اٹھ میڈیٹ نامتحان درجہ دوم ہی پاس کرے

۱۸۹۸ء

گورنمنٹ کالج لاہور آن بی اے نامتحان درجہ دوم ہی پاس کرے۔

۱۸۹۹ء

گورنمنٹ کالج لاہور آن ایم اے فلسفہ نامتحان درجہ سوم ہی پاس کرے۔
۱۳ مئی:

یونیورسٹی اور یونیٹ کالج لاہور ہی میکلوڈ عرب بیک ریڈ مقرر مس۔

۱۹۰۰ء

۱۴ افروری: انجمن حمایت اسلام لاہور نامسالانہ جلسہ ہی اولیکو وار نظم (نالہ
یتیم۔ (یتیم نافریاد) بنے۔

۱۹۰۱ء

کیم جنوری: اسلامیہ کالج لاہور ہی شش ٹو کہ انگریزی نام استاد مقرر مس۔

۱۹۰۲ء

۱۱۳ اکتوبر: گورنمنٹ کالج لاہور ہی شش ٹو کہ انگریزی نام استاد مقرر مس۔

۱۹۰۳ء

۳ جون: گورنمنٹ کالج لاہور ہی فلسفہ نامسٹنٹ پروفیسر مقرر مس۔

۱۹۰۵ء

کیم ستمبر: اعلیٰ تعلیم کہ یورپ آروانہ مس۔

۱۹۰۷ء

کیمبرج آن بی اے نڈگری حاصل کرے۔ میونخ یونیورسٹی پی ایچ ڈی نا ڈگری عطا کرے۔

۱۹۰۸ء

۲۲ جنوری: ڈائریکٹر پبلک انٹرکشن ناپٹ خط گورنمنٹ کالج لاہور نا ملازمت آن تحریری وڑٹ استعفی گدارا۔

۱۹۱۰ء

سردار بیگم (جاوید اقبال نالمہ) تو نکاح مس ورختی ۱۹۱۳ء وختام س۔

۱۹۱۱ء

اپریل: انجمن حمایت اسلام ناسالانہ جلسہ نظم "شکوه، خوانا۔" علی گڑھ یونیورسٹی انجریزی خطبہ The Muslim Community "ملت بیضا آسے عمرانی نظر،" ناعنوں تو پیش کرے۔

۱۹۱۲ء

۱۱۶ اپریل: انجمن حمایت اسلام ناسالانہ جلسہ نظم "شمع و شاعر،" خوانا۔ ۳۰ نومبر: بیرون موچی دروازہ غامر و کاعام جلسہ نظم "جواب شکوه،" خوانا۔

۱۹۱۳ء

مختار بیگم (لدھیانہ) تو برام مس۔

۹ نومبر: لمہ گودی امام بی بی سیالکوٹ فی وفات کرے۔

۱۹۲۲ء

۱۱۶ اپریل: انجمن حمایت اسلام ناجلسہ نظم "حضر راہ،" پیش کرے۔

۱۹۲۳ء

کیم جنوری: حکومت ناطرف آن "سر،" ناقب تنگا۔

۳۰ مارچ: انجمن حمایت اسلام ناجلسہ نظم "طوع اسلام،" پیش کرے۔

۱۹۲۶ء

۲۳ نومبر: پنجاب ناقانون ساز مجلس ناباسک گچین مس۔

۱۹۲۸ء

جنوری: مدراس، بنگور، میسور و حیدر آباد دکن فی مردوکا جلسہ غاتے ہیں

انگریزی خطبہ پیش کرے۔

۱۹۳۰ء

۲۹ دسمبر: کل ہند مسلم لیگ ناسالانہ اجلاس الہ آباد فی مردوکا جتا مسلم مملکت

نا تصور پیش کرے۔

۱۹۳۱ء

نومبر: لندن ٹی مروکا ڈمکیو گول میز کانفرنس ٹی شرکت کرے۔
 ۲۸ نومبر: روم ٹی اٹلی ناھمن ان مسویں تو ملاقات کرے۔
 ۲۷ دسمبر: بیت المقدس ٹی مروکا موقر عالم اسلامی ٹی نشیخ ہلک۔

۱۹۳۲ء

نومبر: لندن ٹی مسٹمکیو گول میز کانفرنس ٹی نشیخ ہلک۔

۱۹۳۳ء

جنوری: پیرس ٹی پی آ فاسفی برگسان تو ملاقات کرے۔
 ہسپانیہ ناسفر و مسجد قربہ نازیارت۔

اکتوبر، نومبر: شاہ افغانستان نادعوت آ افغانستان ناسفر۔

۲۳ دسمبر: پنجاب یونیورسٹی "ڈی لٹ" ناعزادی ڈگری عنایت کرے۔

۱۹۳۴ء

۱۰ جنوری: عید الفطر نا موقع آ مچھ و ڈھی اوار کرے گنگ۔ گٹ تتوس
 مرغنا جوڑی شروع مس۔

۱۹۳۵ء

برقی علاج کہ بھاڑ وار بھوپال آہنا۔
 تینا ذاتی پُسکن جوڑ مروکا اُرا "جاوید منزل" کہ پنپے بس۔

۲۳ مئی: ارائی (جاوید نالمہ) ناوفات

۲۹ جون: سر ہند شریف ناسفر، جاوید اقبال ہم تداس۔

۱۹۳۶ء

پنجاب مسلم لیگ نا صدر مس۔

۱۹۳۸ء

۱۲ اپریل: صحب ناشیخ بھج و ختا جاوید منزل ٹی تینا حقیقی آ خواجہ تو ملا۔

اقبال نا تصنیف آک

بیرہ اولیکوا شاعت آتا سال تنگرہ

شاعری	فارسی:	اردو	نثر	اردو
اسرار خودی	۱۹۱۵ء	☆	علم الاقتصاد	لاہور نومبر ۱۹۰۳ء
رموز بے خودی	۱۹۱۸ء	☆	مقالات اقبال	مرتب: سید عبدال واحد معین لاہور، ۱۹۴۳ء
پیام مشرق	۱۹۲۳ء	☆	تصدق حسین تاج نائز تیب تروکا مجموعہ "مضامین اقبال"	(حیدر آباد کن، ۱۹۳۳ء)
زبور عجم	۱۹۲۷ء	☆	کل اردو مقالہ و مضموناک دام جو صفائی شامل اریب۔	
جاوید نامہ	۱۹۳۲ء	☆	گفتار اقبال	مرتب: محمد رفیق افضل لاہور، ۱۹۶۹ء
مسافر	۱۹۳۲ء	☆	شاد اقبال	مرتب: محی الدین قادری زور حیدر آباد کن، ۱۹۳۲ء
مشنوی، پس چہ باید کرد اے اقوام شرق	۱۹۳۶ء	☆	اقبال نامہ، اول	مرتب: عطاء اللہ لاہور، ۱۹۳۳ء
اردو			اقبال نامہ، دوم	مرتب: عطاء اللہ لاہور، ۱۹۵۱ء
بانگ درا	۱۹۲۲ء	☆	مکاتیب اقبال،	محمد نیاز الدین سین خان ناپٹ
بال جریل	۱۹۳۳ء	☆	مکتوبات اقبال	مرتب: نذر نیازی کراچی، ۱۹۵۷ء
ضرب کلیم	۱۹۳۶ء	☆	انوار اقبال	مرتب: بشیر ڈار کراچی، ۱۹۶۷ء
فارسی اردو			مکاتیب اقبال بنام گرامی	مرتب: عبد اللہ قریشی کراچی، ۱۹۶۹ء
ارمغان حجاز	۱۹۳۸ء	☆	خطوط اقبال	مرتب: رفیع الدین ہاشمی لاہور، ۱۹۶۷ء
			مکاتیب اقبال گرامی ناؤ رائی ناپٹ	مرتب: حمید اللہ ہاشمی فیصل آباد، ۱۹۷۸ء
			اقبال، جہاں دیگر	مرتب: محمد فرید الحج ایڈ ووکیٹ کراچی، ۱۹۸۳ء
			نگارشات اقبال	مرتب: زیب النساء لاہور، ۱۹۹۳ء

انگریزی:

لندن ۱۹۰۸ء The Development of Metaphysics in Persia
The Reconstruction of Religious Thought in Islam
لندن ۱۹۳۲ء

شش خطبہ آتے آتلان اولکوائیدیشن لاہور آن ۱۹۳۰ء میں چھاپ مسُس۔

Thoughts and Reflections of Iqbal
لاہور ۱۹۶۳ء مرتب: ایس اے واحد

Stray Reflections
Speeches Writings and Statements of Iqbal
مرتب: طفیل احمد شروانی لاہور ۱۹۷۷ء

اقبال ناہموکل انگریزی نوشتہ غاتے و تقریراتے کہ داکان مُست مختلف مجموعہ آتا صورت میں چھاپ مرسا کریدا مجموعہ میں اسہ ہندکنگ کا نو۔

Letters of Iqbal
لاہور ۱۹۷۸ء مرتب: بشیر احمد ڈار

ضمیمه: ۳

حضرت علامہ اقبال مرحوم ناکلام و ذات نا سلسلہ میں براہوئی زبان و ادب ناکاریک

- ۱- براہوئی گھین (کلام اقبال) مخطوط براہوئی بدل: پیر محمد زیر اڑی مطبوعہ حکومت پاکستان پارٹر پبلیٹی آر گناہریشن، ۱۹۷۸ء
- ۲- علامہ اقبال (حالات زندگی) ڈاکٹر عبدالرحمن براہوئی مطبوعہ براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۱۹۷۸ء
- ۳- ای واقبال وحیدزہیر مطبوعہ: براہوئی ادبی سوسائٹی کوئٹہ، ۱۹۸۸ء
- ۴- اقبال اور ناک میر صلاح الدین خان مینگل مطبوعہ: براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۱۹۹۵ء
- ۵- چنان تا اقبال (مخطوط براہوئی بدل) محمد افضل مینگل مطبوعہ براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۱۹۹۸ء
- ۶- اقبال و اسلام پروفیسر سون براہوئی مطبوعہ براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۱۹۹۹ء
- ۷- اقبال و نہایت مخلوق میر محمد صلاح الدین خان مینگل مطبوعہ براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۲۰۰۲ء
- ۸- شکوہ وجواب شکوہ (مخطوط براہوئی بدل: ظفر مرزا) مطبوعہ براہوئی اکیڈمی پاکستان کوئٹہ، ۲۰۰۲ء
- ۹- شکوہ وجواب شکوہ: (مخطوط براہوئی بدل: جوہر براہوئی) مطبوعہ: شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد، ۲۰۰۲ء

